અવધૂતી મસ્તી

ભાગ-૩

વિવેચક :

જમિયતરામ નરભેરામ અધ્વર્યુ

પ્રકાશક :

શ્રી અવધૂતી સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ

તરફથી

રામજીભાઈ મણિભાઈ નાયક,

પાર ફળિયું, શ્રીરંગ નિવાસ, નવસારી

પુનઃ પ્રકાશક :

શ્રીરંગ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ,

મેડીકેર, ટાઉનહૉલ પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

પ્રકાશક :
શ્રીરંગ ચૅરિટેબલ ટ્રસ્ટ,
મેડીકેર, ટાઉનહૉલ પાસે,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

દ્વિતીય આવૃત્તિ : ૧૧૦૦
એપ્રિલ - ૧૯૯૯

કિંમત :
ત્રણ પુસ્તકના સેટની રૂપિયા ૧૦૦/-

મુદ્રક :
મુકેશ પુરોહિત,
સૂર્યા ઑફસેટ,
આંબલીગામ, બોપલરોડ, જિ. અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮

અર્પણ

સ્વ. મંગળભાઈ મોતીરામ દવે

તથા

સ્વ. દિનેશભાઈ મંગળભાઈ દવેની

પાવનસ્મૃતિમાં

ભા.- 3

પ્રકાશકનું નિવેદન

પરમ પૂજ્ય શ્રીરંગ અવધૂતજીએ ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને મરાઠીમાં મહત્ત્વપૂર્ણ સાહિત્ય સર્જન કર્યું છે. એમની જન્મ શતાબ્દિ પ્રસંગે એમના એ સાહિત્યમાંથી કંઈક પુનઃ પ્રકાશિત થાય એવી અંતરની અભિલાષા હતી. શતાબ્દિ વર્ષની ઉજવણી દરમિયાન અને એ પહેલાં નારેશ્વર દર્શન (બસયાત્રા દ્વારા), મીની નર્મદા પરિક્રમા, ચોવીસ કલાકની અખંડ ધૂન, અમૃતબિંદુ - પૂ. ગુરુદેવનાં અમૃતવચનોનું પ્રકાશન, પૂ. સ્વામી તદ્રૂપાનંદજીની બોધમાલિકા પરની જાહેર વ્યાખ્યાનમાળા, જન્મભૂમિ (ગોધરા)થી તપોભૂમિ (નારેશ્વર)ની પદયાત્રા, રક્તદાન શિબિર, અન્નદાન, વસ્ત્રદાન વગેરે કાર્યક્રમો થયા. ઈશકૃપા અને પૂ. બાપજીના આશીર્વાદથી એ તમામ કાર્યક્રમો સુપેરે પાર પડ્યા. પરંતુ બાપજીના અક્ષરદેહના પુનઃ પ્રકાશનનું સ્વપ્ન કાર્યાન્વિત ન થઈ શક્યું એનો વસવસો મનમાં રહી ગયો હતો. આજે મોડે મોડે પણ એ સ્વપ્ન સાકાર થઈ રહ્યું છે એનો હૈયે પરમ આનંદ છે. અક્ષરદેહના પ્રકાશનના પ્રથમ ચરણરૂપે અવધૂતી મસ્તી ભા.-૧, ૨, ૩. વાચકોના હાથમાં મૂકતાં આજે ઊંડા પરિતોષની લાગણી અનુભવીએ છીએ.

આ ગ્રંથત્રયની ઉપાદેયતા વિશે વિશેષ કંઈ કહેવાની અમારી પાત્રતા નથી. વિવેચકશ્રીએ એમના નિવેદનમાં એનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું જ છે. અમે તો નમ્રભાવે એટલું જ કહીશું કે પૂજ્ય બાપજીના જીવન અને વિચારના રહસ્યને સમજવાની ગુરુચાવી આ ગ્રંથોમાંથી સાંપડે છે. પૂજ્ય બાપજીનાં સાઠ ભજનોનું વિસ્તૃત અને વિદ્વત્તાપૂર્ણ ભાષ્ય આપીને સ્વ. પૂ. શ્રી જમિયતરામ નરભેરામ અધ્વર્યુએ વાચકો પર ભારે મોટો ઉપકાર કર્યો છે. એમના આ વિવેચન ગ્રંથોની દ્વિતીય આવૃત્તિના પ્રકાશન પ્રસંગે એમનું ભાવપૂર્વક પુણ્ય સ્મરણ કરી એમના પ્રત્યે ઊંડા આદરની લાગણી વ્યક્ત કરું છું.

અવધૂતી મસ્તીના આવા આધ્યાત્મિક પાથેયરૂપ ત્રણ ગ્રંથોના પુનઃપ્રકાશનની મંજૂરી આપવા બદલ શ્રી અવધૂતી સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિનો આભાર માનું છું. પ્રસ્તુત બીજી આવૃત્તિમાં બાપજીના કેટલાક દુર્લભ ફોટાઓનો સમાવેશ કર્યો છે. એ દુર્લભ ફોટાઓ સુલભ કરી આપવા બદલ પૂ. શ્રી. બાલ અવધૂતજીના અને એ ફોટાઓને અનુરૂપ ભજન-પંક્તિઓ શોધી આપવા બદલ પૂ. પ્રેમ અવધૂતજીનો ઋણી છું.

જેમની પ્રેરણા તથા પ્રોત્સાહનને કારણે આ ગ્રંથોના પુનઃપ્રકાશનનું કામ હાથ ધરાયું તથા પ્રૂફ રીડીંગ અને પ્રકાશનને લગતાં અન્ય કામો પાછળના જેમના અથાક પરિશ્રમને કારણે આ કામ સમયસર સુપેરે પાર પાડી શકાયું તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના નિવૃત્ત અધ્યાપક આદરણીય શ્રી મગનભાઈ પટેલનો આભાર કયા શબ્દોમાં માનવો ? એમનું ઋણ બહુ ભારે છે.

મારા પ્રત્યેક જાહેર કામની જેમ આ કામમાં પણ શ્રી જિતેન્દ્રભાઈ ઠક્કર તથા ગ્રાફિક તથા પેઈન્ટિંગ ક્ષેત્રે દિલ્હીની લલિતકળા એકેડમીએ વર્ષ '૯૯નો જેમને રાષ્ટ્રીય એવોર્ડ એનાયત કર્યો તે શ્રી અરવિંદભાઈ પટેલની સેવાઓ ઉપલબ્ધ રહી છે. સમયસર કામ પૂરું કરવા અધ્યાપક શ્રી નરોત્તમભાઈ પટેલ તથા સંદેશના પ્રૂફ રીડર શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈ ભટ્ટનો પણ પ્રૂફ રીડીંગમાં સહર્ષ સહકાર સાંપડ્યો છે. આ સૌ મિત્રોનો હૃદયપૂર્વક આભારી છું.

અંતમાં અવધૂતી મસ્તીના ત્રણેય ગ્રંથો – પ્રિન્ટિંગ, બાઈન્ડિંગ, ગેટ-અપ એમ બધીય રીતે ઉત્તમ કક્ષાના થાય એ અમારી અભિલાષાને ચરિતાર્થ કરી બતાવવા બદલ સૂર્યા ઓફસેટના શ્રી જિતેન્દ્રભાઈ તથા શ્રી મુદ્રેશભાઈ પુરોહિતનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

અવધૂતી મસ્તી ગ્રંથત્રય સર્વાંગ સુંદર બને એવા અમારા નિષ્ઠાપૂર્વકના પ્રયત્નો છતાં અહીંતહીં ક્યાંકને ક્યાંક ત્રુટિઓ રહી ગઈ હશે એ માટે અમે વાચકોના ક્ષમાપ્રાર્થી છીએ. સુજ્ઞ વાચકોને અમારી નમ્ર વિનંતી છે કે એ ત્રુટિઓ તરફ અમારું લેખિત ધ્યાન ખેંચે જેથી નવી આવૃત્તિ વેળાએ એ સુધારી શકાય.

– ડૉ. ઇન્દુભાઈ દવે

અવધૂતી-મસ્તી

ખંડ - ૩

અનુક્રમણિકા

ભા.- ૩

ક્રમ		પાન
(૩૬)	વનવડલાની શીતળ છાયા	૧ થી ૨૯
(૩૭)	બન જા અવધૂતા, અવધૂતા, શોક મોહે અતીતા	૩૦ થી ૫૫
(૩૮)	લાખોંમેં કોઈ બિરલોહિ ઐસો હે !	૫૬ થી ૬૭
(૩૯)	વાંચ વાંચ વિશ્વ-ગ્રંથ, વાંચવા જો ચાહના	૬૮ થી ૮૯
(૪૦)	પીવું જ્ઞાનામૃત પૂર્ણ, હો પિપાસૂ !	૯૦ થી ૧૦૩
(૪૧)	ના દોસ્ત દુશ્મન કોઈ હમારા; હમ સદા નિઃસંગી હે	૧૦૪ થી ૧૧૮
(૪૨)	જો ચાહે સો કહના, પ્યારે, જો ચાહે સો કહના	૧૧૯ થી ૧૩૮
(૪૩)	જો આપકો દેખે, ન ઉસકો દૂસરા દિખતા કહીં;	૧૩૯ થી ૧૫૮
(૪૪)	અંદર ગોતા લગાવ, પ્યારે !	૧૫૯ થી ૧૭૩
(૪૫)	અબ તો લહર મસ્તકી આઈ	૧૭૪ થી ૧૯૮
(૪૬)	કરની બીન કથનીકી કીમત કૌડી જાન	૧૯૯ થી ૨૧૩
(૪૭)	હુઆ ક્યા યે મુઝે સાંઈ	૨૧૪ થી ૨૩૬
(૪૮)	લખવું અને બકવું નકામું, હા !	૨૩૭ થી ૨૬૧
(૪૯)	મન મૂઢ અજાણ ! ફાંફાં કાં મારે છે	૨૬૨ થી ૨૭૪
(૫૦)	વાણી માંહી શૂરા રે	૨૭૫ થી ૨૮૩
(૫૧)	મૈં દિવાની દિવાની, હક ઘરકી પ્યાસી	૨૮૪ થી ૨૯૭
(૫૨)	ક્યા ખોજે અજ્ઞાના ? અવધૂ !	૨૯૮ થી ૩૧૦
(૫૩)	જીવન દો દિનકા દો દિનકા	૩૧૧ થી ૩૧૫
(૫૪)	અબ મૈં ભઈ મસ્ત પિયા	૩૧૬ થી ૩૨૧
(૫૫)	હું ભિખારી ભિખારી, ગુરુઘરની દાસી	૩૨૨ થી ૩૨૭
(૫૬)	આતમ જ્ઞાન લિયો મૂલહિ સે	૩૨૮ થી ૩૩૩
(૫૭)	મૂકી દીધી કલમ બંધો	૩૩૪ થી ૩૫૯
(૫૮)	આનંદવાજાં વાગે ગગનમાં	૩૬૦ થી ૩૭૦
(૫૯)	દિગંબરા દિગંબરા	૩૭૧ થી ૩૭૭
(૬૦)	અબ ખૂબ હઁસો, અબ ખૂબ હઁસો	૩૭૮ થી ૩૮૬
	નારેશ્વરનો નાદ	૩૮૭ થી ૩૮૮

ઋણ સ્વીકાર

ભા.- ૩

અવધૂતી મસ્તીના આ ત્રણ ભાગની દ્વિતીય આવૃત્તિના પ્રકાશનમાં નીચેના દાતાઓનાં સ્વૈચ્છિક દાન મળ્યાં છે. પરિણામે સેટની કિંમત માત્ર રૂ. 100/- રાખી શકાઈ છે. એ બદલ દાતાઓનો અમે હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ.

(૧) ૬૧,૧૦૧/- શ્રી રતિલાલ જેઠાલાલ પંડ્યા
હસ્તે શ્રી અશોકભાઈ રતિલાલ પંડ્યા
શ્રી મહેશભાઈ રતિલાલ પંડ્યા

(૨) ૨૫,૦૦૧/- શ્રી સતીશભાઈ ઓઝા (નવાપુરવાળા)
હાલ શિકાગો (યુ.એસ.એ.)

(૩) ૧૦,૦૦૧/- સ્વ. મંગળભાઈ મોતીરામ દવે અને
સ્વ. દિનેશભાઈ મંગળભાઈ દવેના
સ્મરણાર્થે હસ્તે ડૉ. ઈન્દુભાઈ દવે

(૪) ૧૦,૦૦૧/- સ્વ. શંકરલાલ મોતીરામ દવે અને
સ્વ. શાંતાબેન શંકરલાલ દવેના
સ્મરણાર્થે હસ્તે. ભરતભાઈ શંકરલાલ દવે–
શિકાગો (યુ.એસ.એ.)

(૫) ૫,૦૦૧/- શ્રી રણબીર સીંગ બગ્ગા (સરદારજી)
અમદાવાદ

(૬) ૫૦૦૧/- સ્વ. વિપુલભાઈ અંબાલાલ પટેલના સ્મરણાર્થે
હસ્તે અંબાલાલ પટેલ (મંત્રીશ્રી અવધૂત પરિવાર)
અમદાવાદ

(૭) ૫,૦૦૧/- શ્રી મહેશશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા
(હસમુખ ચાવાળા) મુંબઈ

(૮) ૨,૦૦૧/- શ્રી ગિરધરભાઈ લટુરભાઈ દિક્ષિત, અમદાવાદ

(૯) ૧,૦૦૧/- અન્નપૂર્ણાબેન નટવરલાલ ભટ્ટ, અમદાવાદ

(૧૦) ૧,૦૦૧/- સ્વ. જુગલકિશોર હિંમતલાલ શુક્લનાં સ્મરણાર્થે
હસ્તે ભદ્રાબેન જુગલકિશોર શુક્લ - અમદાવાદ.

(૧૧) ૧૧,૦૦૧/- સુર્યાબેન જિતેન્દ્ર પુરોહિત, અમદાવાદ

આપ મારકે આતમ પા લે,

બન જા હક્ક ઘરકા બંદા;

ફંદ છોડ દે અન્ય ફકીરા,

રંગ ધૂલકા ધંધા ?

નિરાલંબમેં કરે નિવાસા,
છોડ દેહ - અધ્યાસ.

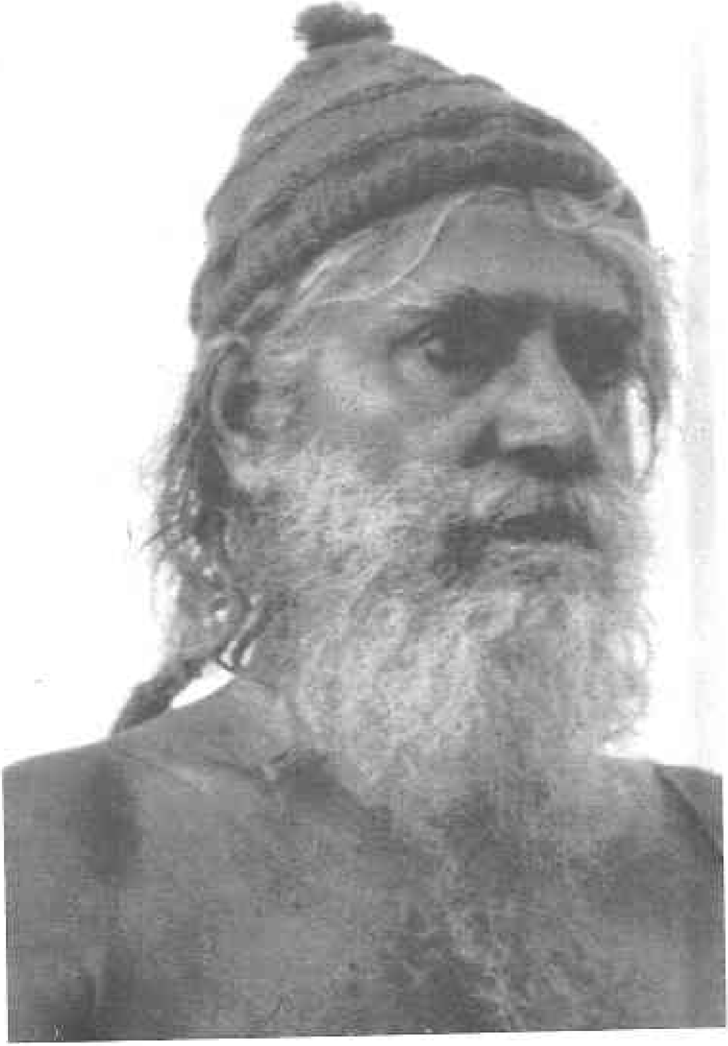

સ્મરણાસ્મરણાતીત એક શિવોઽહમ્
દ્વૈતાદ્વૈત વિણ મૌન !

બિન તાર તંબૂર ૐ બજાકે,
હમ હમહી મેં મસ્ત હૈ.

કપરા દુઈ કા ફેંક કર,
ફીરે દીવાના બાવરા;
રોતા કભુ હંસતા કભુ,
અલમસ્ત ખુદ મસ્તીકા ભરા !

જ્ઞાન જહર આપે પી લીના,
જગ ઝંઝાટ ભૂલાઈ.

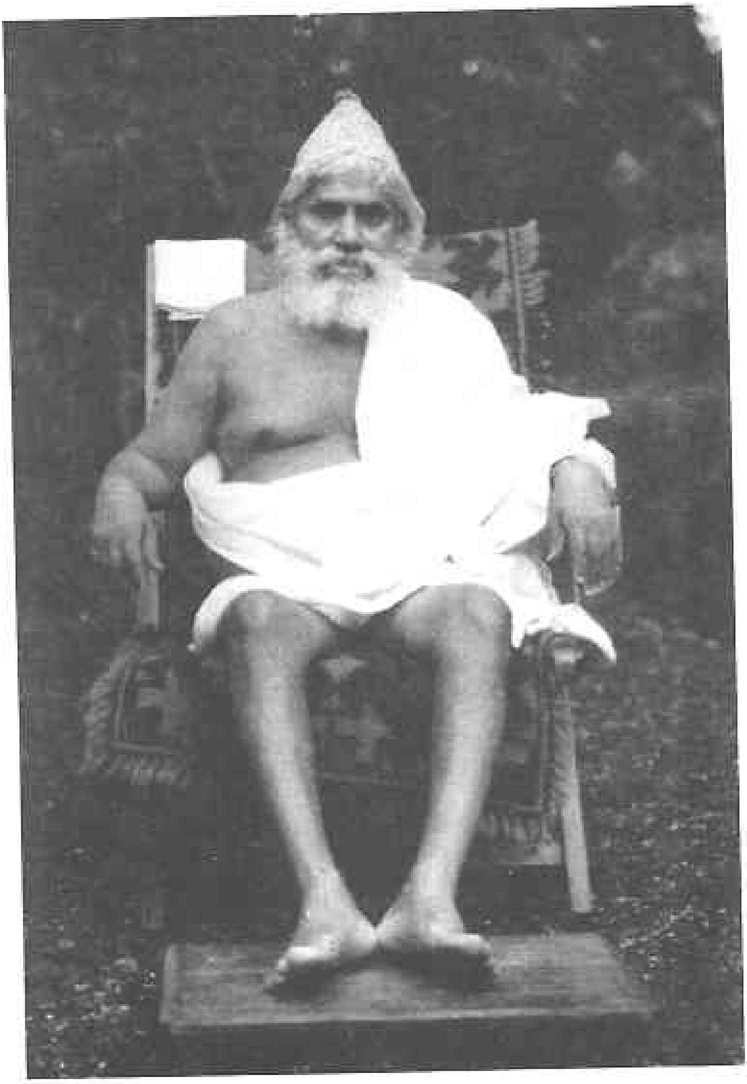

બના માલિક બિના દૌલત, બના રાજા બિના રૈયત;
કરૂં બાતા બના મૈયત, ન મૈં જાણું ન તૂ જાણું !

તત્ત્વમસિ તંબૂરો વાગે,

લક્ષ્યગ્રાહી પામે રે.

ભા. - 3

ૐ

॥ श्री दत्तः प्रसन्नोऽस्तु ॥

અવધૂતી–મસ્તી

(૩૬)

વનવડલાની શીતળ છાયા, જોગી જંગલ વસતો રે;
હસતો ગાતો કો દિન રોતો, કો સાથે નવ ભખતો રે.–ટેક.

દિન ગાળે સૂરજ ને તાપે, રાતે તારક ગોષ્ઠિ રે;
વનપંખી સમ ગેલ કરંતો, કોઈ દિન નવ એ કષ્ટી રે. –વન. (૧)

વૃક્ષો સાથે વાતો કરતો, વ્યાલવ્યાઘ્ર રમાડે રે;
કૌપીનકંથા ઝોળી ઝંડા, સંગ્રહ ન કરે કોડે રે. –વન. (૨)

અહં ખાખ લગાવી તનમાં, મદમત્સરને બાળે રે;
પરનારી પરધન નવ ભાળે, નવ ડરતો કો કાળે રે –વન. (૩)

નિર્ઝરવારી પાન કરેને, ફળટુકડો કો માગે રે;
વિષય રમકડાં જગનાં ઝેરી, જ્ઞાની નિશદિન જાગે રે. –વન. (૪)

સદ્‌ગુરુ સેવા સંતસમાગમ, પળપળ હરિની ચર્ચા રે;
ધ્યાનમગ્ન ધીરજ ઉર ધારી, કરતો હરિજન અર્ચા રે. –વન. (૫)

તૃણશય્યા મખમલ મન માની, આતમરાજ બિરાજે રે;
પ્રાપ્તાપ્રાપ્તે સમબુદ્ધિને, સંયમ ઉરમાં રાજે રે. –વન. (૬)

શાંતિ શીતળ અંદર ઓપે, દીન તણાં દુઃખ કાપે રે;
ત્યાગવિરાગે રાજ કરેને, શ્વાસ શ્વાસ હરિ જાપે રે. –વન. (૭)

મનભ્રમણા સહુ ભાગે પળમાં, દુઃખદરિયો સહુ આટે રે;
હરિરસમાં સમરસ થઈ જાતાં, મુક્તિ પદતલ ચાટે રે. –વન. (૮)

જોતાં અંતર અન્ય ઠરે ને, રંગ ભજનનો જામે રે;
તત્ત્વમસિ તંબૂરો વાગે, લક્ષ્યપ્રસાદી પામે રે ! –વન. (૯)

અનંતના ઊંડાણનું જાણે માપ કાઢતો હોય તેમ એ યોગી ક્ષિતિજને આરપાર કરતો અનિમેષ સ્થિરદૃષ્ટે જોતો જંગલમાં વસે છે. જગતનો કોલાહલ એના આત્મચિંતનને અવરોધે છે. જગતનું દૃશ્ય એના અનંત દર્શનમાં વિક્ષેપરૂપ છે. જગતનો સંગ એના અસંગ આત્માને કોકવાર ચળવિચળ કરવાનો પુરુષાર્થ કરી શકે છે અને તેથી જ એ બધાને માગ આપવાને પોતે જ જગત અને જાગતિક સંગથી દૂર-સુદૂર જંગલમાં વાસ કરતો એ જોગી ભોગીની નજરનું નૂર બની રહે છે. ભોગીને જે વસમું લાગે તે એ જોગીનું સહજ જીવન છે અને જોગીને જે વસમું લાગે તેના વિના ભોગી જીવી શકતો નથી. જોગી જ્યારે ઊંઘે છે ત્યારે જગત જાગે છે.

જંગલમાં એ જોગી ક્યાં વસે છે ? વનમાં. ભાતભાતનાં વૃક્ષો જ્યાં સ્વચ્છંદે ઊગે છે, ઊછરે છે અને પોતાનું પરોપકારી જીવન પૂરું કરી, અંત પામે છે ત્યાં. એવી વનરાજીમાં વડલાના વિશાળ વૃક્ષને શીતળ છાંયડે એ જોગી જંગલમાં વસે છે. એકાંતમાં નિસર્ગનું સૌંદર્ય અને વડલાની શીતળ છાંયા, જગતના કલહથી કંટાળેલાને પણ ક્ષણભર તો શાંતિ આપે. અને આ યોગી ? શાંતિનો આગાર. એને એના આત્મચિંતન આગળ બીજું કશું જ સૂઝે નહીં. એને ક્યાં અશાંતિ ? અને શ્રી અવધૂતને તમે નારેશ્વરમાં કોકવાર સવારે બોધિવૃક્ષ સમા લીમડાના વૃક્ષ નીચે બેઠેલા જોયા છે ? એ વનવડલાની શીતળ છાંયા તળે બેઠેલો જોગી કેવો હોય તેનો તમને ખ્યાલ આવશે. અને કુરવપુરનું એ દૃશ્ય પણ હજી ભુલાતું નથી. કૃષ્ણાતટ, વિશાળ વટવૃક્ષ અને તેની છાંયા તળે બેસી અનિમેષ નયને સ્થિરદૃષ્ટિએ એ કૃષ્ણાના પ્રવાહ સાથે, તેના મધુર કલકલ કરતા રવની સાથે તાદાત્મ્ય સાધીને બેઠેલા અવધૂતનું એ એકાંત મૌન હજી વિસરાતું નથી.

વન વડલાની શીતળ છાયા,
જોગી જંગલ વસતો રે;

એ પંક્તિ વાંચું છું, એ કલ્પનાનું ચિત્ર વિચારું છું ત્યારે ખરેખર એ ઉભય દૃશ્યો–નારેશ્વરનાં અને કુરવપુરનાં – સ્મરણપટ પર તાજાં જણાય છે. સૂર્યનાં કિરણો પણ ભેદી ન શકે એવી એ વડલાની શીતળ છાંયામાં બેઠો બેઠો એ જોગી શું કરે છે ?

સાચો જોગી કોણ ? જીવ અને બ્રહ્મનું ઐક્ય સાધીને અખંડ બ્રહ્મભાવમાં રહેનાર. એવા યોગીનું રહેઠાણ ? જંગલ અને વૃક્ષની શીતળ છાંયડી. નથી એને મહેલાતોની સ્પૃહા કે નથી એને શરીરના સુખની દરકાર. એને મન તો મહેલાત એટલે આકાશથી આચ્છાદિત પૃથ્વી. ઉપર આભ અને નીચે ધરતી એ જ સાચા યોગીનું રહેવાનું સ્થાન. એને મન સંસારનાં સુખદુઃખની ભ્રમણા નથી અને તેથી એ સતત બ્રહ્મભાવભાવિત

આત્માનંદની મસ્તીમાં જ નિમગ્ન રહે છે.

એ આત્માનંદની મસ્તીનું એંધાણ ?

હસતો ગાતો કો દિન રોતો, કો સાથે નવ ભખતો રે,

એ યોગી શું કરે છે ? એવો પ્રશ્ન આગળ પૂછ્યો છે.

શ્રી અવધૂત એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

"હસતો ગાતો કો દિન રોતો"

આત્મભાવમાં મસ્ત રહેતો એ યોગી કોઈ વખત હસતો જણાય છે. એનું એ હાસ્ય લૌકિક હાસ્ય નથી. આત્માના આનંદમાંથી નીતરતું એ હાસ્ય છે. અરે એવું નિર્દોષ બાળકના જેવું મુક્તહાસ્ય, આપણા નસીબમાં જ ક્યાં છે ? આપણે હસીએ છીએ પણ આત્મસુખનું હાસ્ય હસતા નથી. એ હાસ્ય વિષયોના ક્ષણિક સુખનું હાસ્ય છે અને તેની પાછળ તરત જ એ હાસ્યના કારણરૂપ વિષયના વિનાશનું રુદન રહેલું જ છે. જોગીના એ હાસ્યના વિનાશનું કારણ રુદન નથી. હાસ્ય કરતાં કરતાં કોઈ વેળા એ યોગી સંગીત લલકારતો પણ જણાય છે. એ સંગીત પણ આપણા જેવું લૌકિક સંગીત નથી. એ સંગીતમાં પણ પરમતત્ત્વનાં જ ગુણગાન છે. એ સંગીત પણ આત્માનું જ સંગીત છે. અંતરના તાર ઝણઝણાવી દેવાની એ સંગીતમાં શક્તિ છે. પરમતત્ત્વ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાની એ સંગીતમાં ગતિ છે. એ સંગીતમાંથી નીતરતો આનંદ પણ નિર્મળ છે. બાળક નિર્દોષ આનંદમાં તલ્લીન બની જઈ ગાન કરે છે. એવું એ ગાન વાયુમંડળને પણ સભર બનાવી દે છે. યોગીના એ ગાનમાં ક્ષતિ થવાનો સંભવ નથી. આપણું લૌકિક ગાન વિષયસુખની પ્રાપ્તિનું ગાન છે અને તે ક્ષણિક જ છે. એ ગાન પાછળ વિષાદ ભરેલો છે, જ્યારે યોગીના ગાન પાછળ આનંદસાગર રેલાય છે. એ યોગી કોઈ વખત રોતો પણ જણાય છે: રુદન શા સારુ કરે છે ? જે આનંદમગ્ન છે, જે આનંદનું સ્વરૂપ છે, જેનો આનંદ લૌકિક નથી, જેનો આનંદ શાશ્વત છે તેને રુદન શાં ? એ એક પ્રશ્ન છે. સંસારી રુદન કરે છે સંસારના દુઃખને કારણે પણ યોગી, જેને સંસારમાં આસક્તિ નથી, યોગી જેને સંસારનાં દ્વંદ્વો સતાવી શક્તાં નથી, યોગી જેને મન સંસારનું અસ્તિત્વ જ નથી એવા યોગીને તે વળી રોવાં શાં ? હાસ્ય, રુદન, કંપ, રોમાંચ, આદિ અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવો એ યોગીમાં ભર્યા હોય છે. એ ભાવો, એના અંતરમાં અવારનવાર ઉદય પામે છે. કોઈ વેળા એને મન જાણે એ પોતાના પ્રભુથી વિખૂટો પડ્યો છે એવો ભાવ આવી જાય છે તેથી તે વિયોગનાં એ અશ્રુ સારે છે. કોઈ વખત એ રુદન કેમ થાય છે તેની પણ એને સમજ પડતી નથી. અને તેથી એ રુદન કરતાં કરતાં જ હસતો જણાય છે. વળી હસતાં હસતાં એ પાછો રુદન કરતો થાય છે, આક્રંદ કરે છે અને એમ થવાથી, એનાં આ બધાંય લક્ષણોમાં પરમાત્મભાવની

પ્રતીતિ થાય છે. એ બધાય ભાવો પૃથક્ પૃથક્ કિંવા એકીસાથે પણ યોગીમાં પ્રગટ થાય છે અને ત્યારે એ હસતો, હસતાં હસતાં રોતો અને રોતાં રોતાં ગાતો પણ જણાય છે. એ બધાંય લક્ષણો દેહભાન ભૂલેલા યોગીના ભક્તિના ઉન્માદના છે. એ બધાં લક્ષણો સાંસારિક માનવીના વિષાદ કે આનંદના પરિણામે તેનામાં જણાતાં લક્ષણો નથી. એ બધાય સાત્ત્વિક ભાવો છે. આત્માનંદથી જ્યારે અંતર ઉભરાતું હોય છે ત્યારે એ ભાવો પ્રગટ થાય છે. એના રુદનમાં વિરહની સંવેદના છે, એના હાસ્યમાં મિલનનો આનંદ છે, એના ગાનમાં આત્મૈક્યતાના હર્ષનો તરંગ છે. તરંગ કહ્યો છે કારણ એ ભાવો સ્થાયી નથી. અને ક્ષણિક હોવાથી એ યોગી ભાવમુક્ત બની આત્મામાં લીન બની જાય છે. ત્યારે ત્યાં નથી રુદન, નથી હાસ્ય કે નથી ગાન. અસ્તુ.

સંસારનો પ્રપંચ એને પોતાના તરફ આકર્ષણ કરી શકતો નથી, કારણ કે સંસાર મિથ્યા છે એવું એ જાણે છે. ગુણનું કાર્ય છે અને તેથી તે અજ્ઞાનજનિત છે એવી એને આત્માનુભવે પ્રતીતિ થઈ હોય છે. આ કારણે જ એ આત્માભિમુખ યોગી કોઈ સાથે બોલતો નથી. શું બોલે ? એ દરવેશનાં દર્શને જનારા કોણ ? જગતની જંજાળમાં રચીપચી રહેલા જંતુઓ. આપણે આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુનના કીડાઓ જંતુ નહીં તો બીજું શું ? અને જ્ઞાનીજન જંતુ જેવા પામર સાથે બોલે પણ શું ? આપણને તેની વાતમાં આનંદ પણ ન આવે. આપણે તો ધન જોઈએ, કીર્તિ જોઈએ, પુત્ર પરિવારની વાંછા, વૈભવ અને વિલાસની આકાંક્ષા કરી એની પાસે જઈએ, ત્યારે એ આપણા તરફ પીઠ ફેરવે એમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું જ નથી. કોક વિરલો આત્માનુરાગી એવા અવધૂત આગળ જાય તો તેની સાથે તે અગમનિગમની વાતો કરે. આત્મોન્નતિના માર્ગ સૂચવે. પણ એવા તો અપવાદ જ. એટલે શ્રી અવધૂતે કહ્યું :

"કો સાથે નવ ભખતો રે...."

પણ એમ એકલો અટૂલો એ યોગી કેમ રહી શકે ? આપણે તો સોબત જોઈએ. એકાંત તો ગમે નહીં. કોઈ વાતો કરનાર જોઈએ, કોઈ રમત રમનાર જોઈએ અને એ રીતે વખત વિતાવવા માટે અનેક સાધન સંભાર આપણને આવશ્યક જણાય. એ રહે પણ વનમાં, વડલાની શીતળ છાયામાં. ન તો કોઈ સાથે બોલે કે ન ચાલે ત્યારે એનો સમય પણ કેમ વીતે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર :

"एकाकी रमते बुधः"

એ છે. જ્ઞાની છે તે એકાકી રહીને જ આનંદ માણે છે. શ્રી ભગવાને અર્જુનને કહ્યું :

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥

''ઇન્દ્રિયો અને વિષયોના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતા જે ભોગો છે તે જ દુઃખનું કારણ છે; અને આદિ-અંતવાળા છે. હે અર્જુન ! જે જ્ઞાની છે તેઓ તેમાં રમતા નથી.''

એકલો અને અટૂલો શ્રી અવધૂતભાખ્યો યોગી ત્યારે શું કરે છે ? શ્રી અવધૂત કહે છે :

''દિન ગાળે સૂરજને તાપે, રાતે તારક ગોષ્ઠિ રે,''
''વનપંખી સમ ગેલ કરંતો, કોઈ દિન નવ એ કષ્ટી રે.''

અંધકારમાં આપણને એકાંત લાગે, પ્રસંગવશાત્ ભય પણ જણાય પણ એવે પ્રસંગે એકાદ નાનકડો દીપક હોય તો તેની પણ આપણને હૂંફ રહે છે એ અનુભવની વાત છે. વસ્તુતઃ એ દીપક આફતમાં આપણું રક્ષણ કરી શકતો નથી છતાંય આપણે આપણા મનથી માનીએ છીએ કે ''કાંઈ નહીં દીવો છે ને ?'' અને એ હૂંફ આપણને અંતરમાં આશ્વાસન ઉપજાવે છે અને એ જ હૂંફ વડે આપણે અંધકારમાં પણ રાતો વિતાવી શકીએ છીએ. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રકાશ એ જીવન છે અને પ્રકાશ એ જ માનવજાતનું જ નહીં પણ પશુપંખીનું પણ સંગી છે અને તેથી એ યોગી

''દિન ગાળે સૂરજને તાપે''

સૂરજના તાપની હૂંફમાં જ પોતાનો દિવસ ગાળે છે. સંસારમાં રચીપચી રહેલાને જે હૂંફ કે આશ્વાસન નથી તે આત્માની હૂંફ અને આત્માનું પીઠબળ એને છે અને તેથી એ પોતાને એકલો માનતો જ નથી. અને તેથી દિવસે જાણે સૂરજ એનો સાથી છે એમ માને છે. એને ટાઢ કે તડકાનું દુઃખ નથી. એ દ્વંદ્વાતીત યોગી તાપમાં પણ એક સરખો જ રહે છે અને હિમાચ્છાદિત શીતળ સ્થળે પણ કડકડતી ટાઢમાં પણ એને ક્લેશ થતો નથી. એ દ્વંદ્વ તો શરીરના છે અને જેને મન શરીરનો મોહ છે તેને એનું દુઃખ થાય છે. આત્મરત અવધૂત એ શરીરથી પર છે, શરીરના સુખદુઃખથી પર છે અને તેથી માયા અને ગુણનાં કાર્યો એને બાધ કરી શકતાં નથી. અને તેથી દિવસે સૂરજના તાપમાં રહેવામાં કે રાત્રે કડકડતી ટાઢમાં પડ્યા રહેવામાં એને હર્ષ કે શોકનું ભાન પણ થતું નથી. અને તેથી જ શ્રી અવધૂતે કહ્યું :

''દિન ગાળે સૂરજને તાપે...''

બીજી રીતે જોઈએ તો સૂર્યનો પ્રકાશ એ આત્માનો જ પ્રકાશ છે. અંધકારનો પ્રતિકાર કરનાર એ પ્રકાશ જ અજ્ઞાનનો પ્રતિકાર કરનાર જ્ઞાનરૂપ છે. જેને જ્ઞાન થયું છે તેને પોતાનાં જ શરીરમાં રહેલા એ જ્ઞાનનો પ્રકાશ—જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો પ્રકાશ—સૂર્યના પ્રકાશથી ભિન્ન જણાતો નથી અને તેથી તે પોતે પોતાના જ પ્રકાશમાં પ્રકાશમય જીવન વ્યતીત કરે છે એમ પણ કહી શકાય. હશે, લૌકિકદષ્ટિએ જોઈએ તો વડલાની શીતળ છાયા તળે બેઠેલા એ યોગીને ભાંગીતૂટી ઝૂંપડી પણ

નથી, તેના અભાવનો એને અસંતોષ પણ નથી અને તેથી એના દિવસો એ આનંદમાં નિર્ગમન કરે છે. પણ રાત્રે શું થાય ? દિવસે તો પ્રકાશમાં હૂંફ મળે પણ રાત્રે ! શ્રી અવધૂત કહે છે :

"રાતે તારક ગોષ્ઠિ રે....."

રાત્રે એ તારાઓ સાથે વાતો કરે છે. ઉપર આભ છે, નીચે એનું પૃથ્વી પર આસન છે. એ બેની વચ્ચે અગણિત તારાઓનાં વૃંદ અવકાશમાં ઝૂલે છે. કેટલા બધા તારાઓ, ગ્રહ, નક્ષત્રો એના મિત્ર છે ! એની સાથે વાતો કરનારાઓ છે ! પછી એને એકાંત શાનું લાગે ? અને ઘરદીવડા શા નભમંડળમાં ટમટમતા તારલાઓ રાત્રીની નિરવતામાં એ યોગી સાથે કેટકેટલી ગુપ્ત વાતો કરે છે ? તારાઓ સાથે વાતો કરવાની આપણી ગતિ નથી. એ તો કોઈ વિરલો જ એની ભાષા સમજે અને એની સાથે વાતો કરે. પ્રભુની અતકર્યલીલામાં મગ્ન બનીને નિરવ રાત્રિઓ વિતાવે. પણ એ તારલાઓ શી વાતો કરે ? જરા કલ્પના તો કરો.

"રાતે તારક ગોષ્ઠિ રે....."

એ શ્રી અવધૂતભાખ્યા વેણનો મર્મ સમજવાનો યત્ન તો કરો. તારા સાથે એ શી ગોષ્ઠિ-મસલત રાતે કરતા હશે ?

આજકાલના ખગોળવિજ્ઞાનીઓએ એ તારામાં પૃથ્વી પર રહે છે એવા માનવીઓની કલ્પના કરી છે. એ તારામાં પહાડ, પાષાણ, વનસ્પતિ, પાણી અને પૃથ્વીના જેવા જ અનેકવિધ પદાર્થોની પણ કલ્પના કરી છે. આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ પણ ખગોળવિજ્ઞાન ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે. અને તેથી એ તારાઓ પણ અભ્યાસનો વિષય બન્યા છે. એ યોગી એ તારાઓના વિજ્ઞાનનો સૂતોસૂતો અભ્યાસ કરે છે અને પરમાત્માની અગાધ લીલાનો વિચાર કરતો કરતો આનંદમાં મસ્ત બની જાય છે. તારાઓ સાથે વાતો કરવામાં એને વૈખરીની જરૂર નથી. એ તો પરાવાણીમાં જ એ તારકવૃંદ સાથે વાતો કરે છે. એ કેવળ અનુભવનો વિષય છે, એટલે એ વિષયમાં જેટલો વાણી-વિલાસ કરીએ તેટલો નકામો છે. કોક રાત્રે એવા નિર્જન અરણ્યમાં એકલા જ રહીએ, તારાઓની ગતિનું, એ તારલાના પ્રકાશનું અવલોકન કરીએ તો તેમાંથી જે આનંદ પ્રેરણા અને શાંતિ મળે તે અવર્ણનીય હશે. બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો પ્રભુમાં જગત અને જગતમાં પ્રભુને જોનાર એ યોગી તારાઓમાં પણ પ્રભુદર્શન જ કરે છે. અને જ્યારે સમસ્ત વિશ્વ બ્રહ્મ જ છે, સમષ્ટિમાં બ્રહ્મ સિવાય બીજી કોઈ શક્તિ કે સત્તા જ નથી ત્યારે એ તારાઓ પણ તેના વિનાના તો નથી જ ને ? અને આત્મતત્ત્વરત એ યોગીને એ તારલાના વૃંદમાં પણ પોતાનાં જ દર્શન થાય ત્યારે એ તારલાના વૃંદને પણ પોતાનું જ સ્વરૂપ માનીને પણ એ યોગી આનંદમગ્ન રહે છે. અસ્તુ. અનુભવ વિનાની કલ્પના કરે શો અર્થ ?

અને એ યોગીને એના એ નિર્જન એકાંતવાસમાં કેટલો આનંદ છે ? શ્રી અવધૂત કહે છે :—

"વનપંખી સમ ગેલ કરંતો...."

વનમાં વિહાર કરતા, આકાશમાં ઊંચે ઊંચે ઊડતા, સ્વચ્છંદવિહારી અનેકવિધ પંખેરું પોતાના એ નિરંકુશ વિહારમાં કેટલો આનંદ માણે છે ? આપણને એની કલ્પના પણ ન આવે. પિંજરમાં પુરાયેલું બિચારું એકાકી પંખી કેવું ઝૂરે છે ? પંખીના એ ઉભય પ્રકારના માનસની કલ્પના કેમ કરી શકાય ? સમીસાંજે અને ઉષઃકાળે એ પંખીઓ વૃક્ષની ડાળે ડાળે આનંદમાં મહાલતાં કેવાં કિલ્લોલ કરે છે ? આપણે એ દૃશ્યો જોઈ શકીએ છીએ, પક્ષીવૃંદના એ આનંદની કલ્પના પણ કરીએ છીએ. અને જો આપણા અનેકવિધ પ્રપંચભર્યા જીવન સાથે એ સ્વચ્છંદી જીવનની તુલના કરીએ તો સાચું સુખ કોણ માણે છે ? બંધન વિનાનો પ્રાણી કેટલો સુખી છે તેની સાધારણ કલ્પના આવી શકે. અવધૂત વનમાં રહે એટલે વનપંખીના એ સ્વતંત્ર વર્તનની એને કલ્પના પણ આવે અને સંસારના કલહના અભાવે એ પંખેરું જેવો જ સ્વતંત્ર, એના જ જેવા નિર્દોષ આનંદમાં પોતાનો કાળ વ્યતીત કરે એ સ્વાભાવિક છે. એ પંખીને કાલની કાળજી નથી. એને પહેરવાને વસ્ત્રની જરૂર નથી. એને પીવાને પાણીનાં સરોવર ભર્યાં છે. એને ખાવાને વનફળ અને ધાન્યની જ્યાં જુઓ ત્યાં વિપુલતા છે. એને રહેવાને નાનકડા માળા સિવાય કશું જ જોઈતું નથી અને તે પણ કેવળ પ્રસૂતિ કાળ પૂરતી જ આવશ્યકતા છે. એને રોકટોક કરનાર કોણ ? એને જગતનાં બંધનો બાંધી ન શકે ! એની સૃષ્ટિ એટલે સ્વચ્છંદ વિહાર અને નિર્દોષ આનંદ. એવો જ વિહાર અને આનંદ એ યોગી અનુભવતો હોય છે. એટલે જ અહીં એ

"વનપંખી સમ ગેલ કરંતો"

કહીને શ્રી અવધૂતે પંખીના જીવનની ઝાંખી કરાવી છે. ચોમાસે એ પાણીમાં ભીંજાય છે પણ તેનું એને દુઃખ નથી. શિયાળે એ ટાઢમાં ધ્રૂજે છે પણ તેનું એને મન દુઃખ નથી. ઉનાળે એ તાપમાં તપે છે ત્યારે વૃક્ષની છાયામાં આશ્રય લઈ પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરે છે. તેમાં પણ એને ક્લેશ નથી. એવા બંધન વિનાના દ્વંદ્વાતીત જીવન સાથે યોગીના જીવનની સરખામણી કરીને અહીં શ્રી અવધૂતે જોગીનાં લક્ષણોનું લાક્ષણિક વર્ણન કર્યું છે. અને એવા યોગીને, એવા સ્થિતપ્રજ્ઞને

કોઈ દિન નવ એ કષ્ટી રે

કોઈ પણ દિવસ કષ્ટ થતું નથી. અરે, કષ્ટની કલ્પના સરખી પણ આવતી નથી. જ્યાં સુખનું જ સામ્રાજ્ય હોય ત્યાં કષ્ટની કલ્પના કેમ આવે ? કામના હોય તો પૂર્ણ કરવાનું કષ્ટ થાય. કામનાના અભાવે કષ્ટનું દર્શન ક્યાં થશે ? જન્મનું કહો, મૃત્યુનું કહો કે કષ્ટનું કહો, કારણ

માત્ર કામના છે. તે કામનાનો તો એ યોગીમાં સમૂળ અભાવ જ છે. એ તો જીવે છે માત્ર શરીરનું પ્રારબ્ધ પૂરું થાય ત્યાં સુધી જ. પ્રારબ્ધ ક્ષીણ થયે શરીરનો ત્યાગ કરી આત્મસ્વરૂપમાં સમરસ થવાને એને શરીરમાં રહેવું પડે છે એમ કહેવું યોગ્ય છે. પછી કષ્ટની વાત ક્યાં રહી ? કષ્ટ તો મને અને તમને છે, કારણ કે આપણે કામનાઓના કીડા છીએ. કામનાઓમાં આસક્તિથી રંગાયેલા છીએ. કામના પૂર્ણ થતી નથી એટલે દુઃખ અનુભવીએ છીએ. પ્રતિકૂળ સંજોગો એટલે જ કષ્ટ. યોગીને તો નથી પ્રતિકૂળ કે નથી અનુકૂળ સંજોગ. એ તો જીવન જીવે છે નિસર્ગમાં. જીવે છે કારણ કે જીવવાનું છે. એને જીવન અને મૃત્યુનો મોહ નથી. મોહ એ જ કષ્ટ છે. કેવું હશે એ વનપંખી સમ કષ્ટરહિત જીવન !

આગળ ચાલતાં શ્રી અવધૂત એના વસવાટને અનુકૂળ પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરતાં કહે છે :

વૃક્ષો સાથે વાતો કરતો

આગળ ''તારકગોષ્ઠિ''ની શ્રી અવધૂતે વાત કરી. અહીં વૃક્ષો સાથે વાતો કરવાની શ્રી અવધૂત વાત કરે છે. ખરું છે ભાઈ ! યોગી જડને પણ બોલાવે અને ચેતનને પણ મૂંગા કરે ! એની શક્તિનો પાર નથી.

અલ્યા ભાઈ ! જડ ઝાડવાંઓ સાથે તે શી વાતો કરવાની હોય ? ઝાડને વાણી છે ? ઝાડની કોઈ ભાષા હોય તો એ યોગીને આવડે છે ખરી ? છતાંય શ્રી અવધૂત કહે છે : ''એ યોગી વૃક્ષો સાથે વાતો કરે છે.'' હશે ભાઈ, એ યોગી જે ન કરે તે ઓછું. આપણે પણ વિચાર તો કરીએ.

ભારતના વિશ્વવિખ્યાત મહાન વૈજ્ઞાનિકે, લજામણીના છોડ ઉપર અખતરાઓ કરીને, તેની લાગણીનાં ચિત્રો યાંત્રિક પ્રયોગ વડે દોરીને, વૃક્ષો અને વનસ્પતિમાં ચેતન છે એવું જગત સમક્ષ સિદ્ધ કર્યું છે. તેને માનવીના જેવી લાગણી છે. આપણે અનુભવથી પણ એ જોઈ શકીએ છીએ કે એક બીજમાં રહેલું સુષુપ્ત ચેતન તેને પાણી, પૃથ્વી અને હવા સાથે પ્રકાશનું અનુકૂળ પ્રમાણ મળે તો વૃક્ષનું રૂપ ધારણ કરે છે. બીજની એ વિકાસક્રિયા બીજમાં ચેતન છે એ સિદ્ધ કરવાને પૂરતી છે. ચેતનના પ્રાકટ્ય માટે જે અનુકૂળ સંજોગો જોઈએ તેના અભાવે જ ચેતન સુષુપ્ત અવસ્થામાં રહે છે. આજના અણુના જમાનામાં એ સિદ્ધાંત પુરવાર થયો છે. વૃક્ષમાં જો ચેતન ન હોય તો તેનો વિકાસક્રમ રૂંધાઈ જાય એ શક્ય છે. અર્ભક અવસ્થામાંથી ક્રમશઃ વિકાસ સાધીને જ મનુષ્ય યુવક, વૃદ્ધ વગેરે અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. એ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાની વિકાસની પદ્ધતિ એ જ ચેતન અને ચેતનની શક્તિનું દ્યોતક છે. તેવાં જ જડ જણાતાં વૃક્ષો પણ ચેતનસ્વરૂપ જ છે. જો તે ચેતન નથી તો પરમાત્માનું સર્વવ્યાપકત્વ આપણે સ્વીકારી શકતા નથી. જ્યાં જ્યાં પરમાત્મા છે ત્યાં

ત્યાં તેનું ચૈતન્ય ભર્યું જ છે. અને પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે એ તો હવે સત્ય છે જ. વેદના કાળથી આજના વિજ્ઞાનના કાળ સુધીમાં, એ તત્ત્વને, એ સિદ્ધાંતને મિથ્યા સિદ્ધ કરનાર કોઈ જન્મ્યો નથી અને જન્મશે પણ નહીં. એટલે એ યોગી જો વૃક્ષો સાથે વાતો કરતો હોય તો તેમાં નવાઈ નથી. જે વસ્તુ આપણે ન કરી શકી તે વસ્તુ બીજાને માટે પણ અશક્ય છે એમ કહેવાનો આપણને શો અધિકાર? અને જે યોગીને સર્વગત પરમાત્મા સાથે જ અનુસંધાન થયું છે તે યોગીને મન એ વૃક્ષમાં પણ અદ્વૈતભાવે પરમતત્ત્વ જ છે અને તેથી અદ્વૈતભાવે જ એ યોગી તેની સાથે વાતો કરે છે, તેના વિકાસનું અવલોકન કરે છે, તેના પારમાર્થિક જીવનનો ધડો લઈને તેને, પોતાના જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ બધી વાતો શ્રી અવધૂતે આ એક જ ચરણમાં મૂકી દીધી છે.

આ જ વાતને આપણે દુહરાવીએ તો અરણ્યમાં વાત કરવાને કોણ ? વૃક્ષો. અને ખરું પૂછો તો એવા આત્મરત યોગીની વાણી એટલે વૈખરી થંભી જ ગઈ હોય છે અને તેથી જ શ્રી અવધૂતે આગળ કહ્યું તેમ

"કો સાથે નવ ભખતો રે"

એટલે એને કશું જ બોલવાનું રહેતું નથી. પરમાત્માની સૃષ્ટિમાં જે જડ સર્જન છે તેમાં એને પરમાત્માનું વ્યાપક સ્વરૂપ જણાય છે અને તેથી જ એ જડ જેવાં વૃક્ષો સાથે પણ એ પરમાત્મભાવે જ વાતો કરે છે એમ કહીને સમદર્શનના તત્ત્વનું અહીં શ્રી અવધૂત પ્રતિપાદન કરે છે. વૃક્ષો એની સાથે વાણીવિલાસ કરતા નથી કે એ યોગી વૃક્ષો સાથે, જેમ આપણે વાતો કરીએ તેમ વાણીવિલાસ કરતા નથી. એ વૃક્ષોમાં રહેલા પરમતત્ત્વ સાથે પોતાનામાં રહેલા પરમતત્ત્વનું તાદાત્મ્ય સાધીને જ એ વૃક્ષ જાણે પરમાત્માનું સ્વરૂપ હોય એવા ભાવે એ વૃક્ષોના મહિમામાં મગ્ન બની સર્વશ્રેષ્ઠ ''મૌન'' વાણીમાં જ વાતો કરે છે.

અને બીજું શું કરે છે ?

"વ્યાલ વ્યાઘ રમાડે રે"

હિંસાના પ્રતીકસમા સર્પ અને વ્યાઘ્રને એ યોગી રમાડે છે. એવા સ્વભાવથી જ હિંસક જીવો પણ એવા મૂર્તિમાન અહિંસાના સ્વરૂપ આગળ પોતાનો હિંસક સ્વભાવ છોડી દઈને રમતા જણાય છે. નારેશ્વરમાં મોર અને સર્પને સાથે રમતા જોયા છે ? અહિંસાનો એ પ્રભાવ છે. જ્યાં અહિંસા છે ત્યાં દ્વૈતનું ભાન નથી. જ્યાં બીજાઓનો ભય નથી ત્યાં આ જ પરિણામ આવે છે. અભય અને અહિંસા સાથે જ રહે છે. ભય અને હિંસા પણ સાથે જ રહે છે. જ્યારે હિંસક પ્રાણીઓ પણ પોતાનો સ્વભાવ ભૂલી જાય ત્યારે ત્યાં અહિંસાનું સામ્રાજ્ય છે એમ જ માનવું પડે. સાચો યોગી અખંડ પરમતત્ત્વભાવભાવિત હોવાથી તેને દ્વૈતનું ભૂત વળગતું નથી, શત્રુમિત્રનો ભેદ ત્યાં રહેતો નથી અને તેથી એવો યોગી સંપૂર્ણપણે અહિંસક

છે. જે સંપૂર્ણપણે અહિંસક છે તે અભય પણ છે જ. શરીર ટકે ન ટકે તેની સાથે તેને કશું જ લેપન નથી. જ્યારે દેહઅહંતા અને દેહાધ્યાસ સંપૂર્ણપણે ટળી જાય છે ત્યારે જ એવી નિઃશંક અહિંસક અને અભયવૃત્તિ પણ સ્થિર થાય છે અને છતાંય પોતે અહિંસક કે અભય છે એવું એ યોગીને બાહ્યભાન કે જ્ઞાન સરખુંય રહેતું નથી. અને તેથી દ્વૈત વિનાનો એ યોગી

"વાસુદેવઃ સર્વમિતિ"

એ ન્યાયે

"આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ"

ની વૃત્તિ કેળવીને જગતને પોતાનામાં અને પોતાને જગતમાં જોવાની ભાવનાવાળો બનીને, એ ભાવનાને આચરણમાં મૂકી મૂર્તસ્વરૂપ આપે છે. પોતાનાથી ભિન્ન કશું જ અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી એમ માનીને એ ભાવે જ પોતાનું વર્તન કરતો હોવાથી તેને વ્યાઘ્ર કે સર્પના હિંસક સ્વભાવનો પરિચય થતો નથી.

આત્મરક્ષણ એ ભયની પૂર્વભૂમિકા છે. તળાવચોરા બીડમાં શ્રી અવધૂતનો નિવાસ હતો. થોડા ભક્તો સવારમાં પ્રભુચર્ચા કરતા બેઠા હતા. ત્યાં પ્રભુચર્ચા શ્રવણ કરવા, અવધૂતના મુખેથી ઝરતા જ્ઞાનામૃતનું પાન કરવા એક સર્પ આવ્યો. "અરે સાપ છે, સાપ" કહીને બધાય ગભરાયા. શ્રી અવધૂત શાંત હતા. ધીમેથી ઊઠી એ સર્પને પૂંછડીએથી પકડી થોડો દૂર મૂકી આવ્યા. જાણે કશું જ બન્યું નથી. આ પ્રસંગ અભયવૃત્તિનો એક નમૂનો જ ગણી શકાય. એવા તો બીજાયે પ્રસંગો અવધૂતે પોતાના જીવનમાં અનુભવી પોતાની અહિંસક વૃત્તિનું પારખું કર્યું છે. જ્યાં આત્મરક્ષણની ભાવના જ ન હોય ત્યાં ભય પણ નથી. અને તેથી જ એ યોગી "અભય" છે. "ભય" એ પ્રાણીમાત્રનો સ્વભાવ છે. "અભય" એ સ્વભાવનું પરિવર્તન છે. મનુષ્યો સર્પ, વ્યાઘ્ર અને એવા જ હિંસક પ્રાણીઓથી જેટલા ડરે છે તેટલા જ તે હિંસક પ્રાણીઓ માનવીથી ડરે છે. અને તેથી પરસ્પર આત્મરક્ષણ કરવાની વૃત્તિથી પ્રેરાય છે. અભય એ ભયનો પ્રતિકાર છે. શ્રી ભગવાને સાત્ત્વિકવૃત્તિના લક્ષણ તરીકે સર્વપ્રથમસ્થાન અભયને આપ્યું છે.

આગળ ચાલતાં શ્રી અવધૂત કહે છે :

"કૌપીનકંથા ઝોળી ઝંડા, સંગ્રહ ન કરે કોડે રે."

કૌપીન, કંથા, ઝોળી અને ઝંડો એ યોગીનાં બાહ્ય ચિહ્નો છે. આ સાધનો વડે જ યોગીની બાહ્યપિછાન થાય છે એવી એક પ્રકારની માન્યતા છે. શ્રી અવધૂતભાખ્યા યોગી પાસે એવાં બાહ્ય સાધનો હોતાં જ નથી. એવાં બાહ્ય સાધનો દ્વારા જગતને એ પોતાની ઓળખ આપતો જ નથી. એને ઓળખ શા સારુ આપવી ઘટે ? લોકૈષણા હોય, લોકો આવે, ચરણ સ્પર્શ કરે, પગે લાગે, ફૂલહાર ચઢાવે, ભેટસોગાદ મૂકે અને એવા જ

બીજા આચાર કરે એવી જો યોગીને અભિલાષા હોય તો તે યોગી નથી. કેવળ દંભી છે. જે સાચો યોગી છે, જેને કેવળ આત્મા સાથે જ સંબંધ છે તેને એવી કોઈ લોકૈષણા હોતી નથી અને તેથી એવાં કોઈ બાહ્ય આડંબરનાં ચિહ્નો તે રાખતો નથી. વનવગડામાં કેવળ નિસર્ગને ખોળે, માતાને ઉત્સંગે રમતા નગ્નબાળક પેરે રમતા એ યોગીને વળી લોકમર્યાદા શી ? અને લોકમર્યાદાનું એને ભાન રહે તો એની વૃત્તિ એટલે અંશે બહિર્મુખ થાય એ સ્વાભાવિક છે. અંતર્મુખ વૃત્તિવાળો એ યોગી જગતને જગતરૂપે જોતો જ નથી પણ પરમાત્મસ્વરૂપે જુએ છે. અને તેથી તેને લોકલજજા કે લોકમર્યાદાનું જ્ઞાન પણ નથી અને ભાન પણ નથી. અરે, જેને પોતાના દેહનું જ ભાન નથી, દેહ ક્યાં પડ્યો છે તેનું પણ જેને ભાન નથી, તેને વળી લોકમર્યાદાનું ભૂત કેમ વળગે ? જેને ''હું અને જગત,'' જેને ''હું એક યોગી છું અને જગત એક ભોગી છે'' એવી દ્વૈતવૃત્તિ હોય તેને જ કૌપીનકંથાની ઉપાધિ હોય. દુનિયાના અનેકવિધ પંથોથી એ પર છે. અને તેથી કોઈ પણ પંથનાં ચિહ્નો તરીકે પણ એ ઝોળી ઝંડાની ઉપાધિમાં પડતો નથી. એને તો

''अहंमात्मा''

એ એક જ ધૂન છે અને પછી તો ''आत्मा'' રહી જાય છે અને ''अहम्'' પણ ઊડી જાય છે. સમુદ્રમાં પડેલા લવણના કાંકરા પેરે એ પ્રકૃતિ સાથે સમરસ બની પુરુષમાં ભળી જાય છે. ''आत्मा'' બની જાય છે. તેને પછી ઝોળી શી અને ઝંડા શા ? કૌપીન શું અને કંથા શી ? એ તો બધાં દેહના અનુસંધાનમાં ઉપાધિરૂપે રહેલાં સાધનો છે. જેને દેહ નથી તેને દેહના શણગાર શા ? મડદાને તે વળી જરિયાન વાઘા શોભતા હશે ? મડદું તો નગ્ન જ રહે.

એ યોગી સંગ્રહ કરતો નથી. શ્રી અવધૂત કહે છે :

''સંગ્રહ ન કરે કોડે રે.''

શ્રી અવધૂતભાખ્યો આ યોગી ખરેખર આદર્શ યોગી છે. એવો આદર્શ યોગી ક્યાં મળે ? અપરિગ્રહના અવતાર સમો આ યોગી પોતાની પાસે હોંસ કરીને કાંઈ જ રાખતો નથી. બાળક આગળ કોઈ વસ્તુ મૂકીએ તો તે પોતાની પાસે રાખતું નથી. ખાદ્યવસ્તુ હોય તો ખાઈ જાય છે, વેરણછેરણ કરી નાંખે છે અથવા ભાંગીતોડી ખેદાનમેદાન કરીને જ તે રાજી થાય છે. બાળકનો એ અપરિગ્રહ છે. ભલે એ સમજપૂર્વકનો અપરિગ્રહ નથી પણ અપરિગ્રહનો એ એક આદર્શ તો છે જ. જે યોગી અનિકેત છે, જેને રહેવાને ઘર નથી, જે અકિંચન છે, પહેરવાને કૌપીન પણ નથી, છતાં જેને તેનો ક્લેશ નથી, તેવો યોગી પરિગ્રહ પણ શું કરે ? અને ભેળું કરીને ક્યાં સાચવે ? વનમાં વસતા એ યોગીના દેહરક્ષણ અર્થે આવશ્યક બધી જ વસ્તુઓ એને કુદરતમાંથી મળી રહે છે. સૂક્ષ્મ

શરીરના પોષણ અર્થે શરીરનાં પાંચ તત્ત્વો સમષ્ટિનાં પાંચ તત્ત્વોમાંથી પોતાનું પોષણ મેળવી લે છે. સ્થૂળ શરીરના સંરક્ષણ અર્થે વનવગડામાં ઊછરેલાં વૃક્ષો એને ભોજ્યપદાર્થ-ફળ, ફૂલ, પાનરૂપે આપી રહે છે. નિર્મળ નિર્ઝર એને પીવાનું પાણી પૂરું પાડે છે. પછી એને શાની જરૂર ? શું કરવા સંગ્રહ કરે એ નાશવંત પદાર્થોનો ? અને શા સારુ વેંઢારે તેના રક્ષણનો ભાર ? એ તો ફકીરીમાં અમીરી માણતો યોગી એ અપરિગ્રહમાં આનંદ માણે છે.

એક મહાત્મા કૌપીન પહેરતા. બે કૌપીન રાખે. ઊંદર તેને કરડે. એ કૌપીનના રક્ષણ અર્થે બિલાડી પાળી. બિલાડીના પોષણ અર્થે ગાય પાળી. ગાયના નિર્વાહ અર્થે સરકારી જમીનમાં તેને રાખી અને ચારી. સરકારના માણસો મહેસૂલ ઉઘરાવવા આવ્યા. મહાત્મા પાસે મહેસૂલ ભરવાનું સાધન ન મળે. મહાત્માને દરબારમાં લઈ ગયા. બાર કલાક સૂર્યના તાપમાં ઊભા રહેવાની તેને સજા થઈ. મહાત્મા હસ્યા અને લંગોટી કાઢીને ફેંકી દીધી. પૂછનારે પૂછ્યું, ''મહારાજ એમ કેમ ?'' મહાત્માએ કહ્યું, ''આ સંસાર લંગોટી જેવો છે. લંગોટી ફગાવી દીધી એટલે બસ.'' પરિગ્રહનું પરિણામ પણ એવું જ આવે છે અને તેથી આ યોગી પરિગ્રહ કરતો નથી અને અનાસક્તભાવે યથાકાળે જે મળે તેમાં જ આનંદ માને છે.

આગળ ચાલતાં શ્રી અવધૂત કહે છે :

"અહં ખાખ લગાવી તનમાં, મદમત્સરને બાળે રે;"
"પરનારી પરધન નવ ભાળે, નવ ડરતો કો કાળે રે."

અહંતાની ભસ્મ કરીને એટલે અનેક પ્રકારની અહંતાનો સમૂળ નાશ કરીને એ યોગી નિરહંભાવે જ જીવે છે. અહંતા માનવતાની શત્રુ છે. જેનામાં અહંતા છે તે બીજાને તુચ્છ ગણીને

''कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया''

એવું માનનાર અહંતાનો દાસ છે. એવી અહંતા અંશતઃ પણ અંતરમાં રહે ત્યાં સુધી આત્મદર્શનની વાંછના કરવી એ આકાશકુસુમ પ્રાપ્ત કરવા જેવું છે અને તેથી અનર્થના કારણરૂપ અહંતાનો એ યોગી નિઃશેષ ક્ષય કરે છે. ભસ્મ એ ત્યાગ અને વૈરાગ્યનું પ્રતીક છે. જેણે સંપૂર્ણ ત્યાગ સાધ્યો છે, જેણે પૂર્ણ વૈરાગ્યની વૃત્તિ પ્રાપ્ત કરી છે તેને પાર્થિવ પદાર્થોમાં અહંતા રહેતી નથી. અહંતામાંથી જ મમતાનો જન્મ થાય છે. એટલે જેણે અહંતાનો નાશ કર્યો છે તેને મમત્વ પણ રહેતું જ નથી. એટલે એ યોગી અહંતાની ખાખ શરીરે ચોળીને બેઠો છે એમ કહ્યું છે. કાષ્ઠ જ્યારે બળે છે ત્યારે તેના અવશેષરૂપે ભસ્મ રહે છે. અહંતા જ્યારે બળે છે, બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે ત્યારે યોગી અહંતાની એ ભભૂત અંગે લગાવીને અહંતાને ભસ્મ કર્યાનો અને અહંતાનો અંશ પણ રહ્યો નથી, એવા ભાવનો સતત સંતોષ સેવે છે. ભસ્મ એને સતત જાગ્રત રહેવાનું સૂચન કરે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે એવો યોગી દેહઅહંતાથી મુક્ત હોય છે અને તેથી તેને દેહમાં મમત્વ હોતું નથી. દેહાધ્યાસથી તે મુક્ત હોવાથી, દેહના સુખદુ:ખ સાથે તેને લેપન નથી. પરિણામ એ આવે છે કે, દેહાધ્યાસ અને દેહઅહંતાને અભાવે, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર જેવા ખટ્રિપુઓ પણ આપોઆપ જ અંતરમાંથી વિદાય લે છે. એને માટે પછી એ યોગીને પૃથક્ પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. અને તેથી મદમત્સરને બાળવાની વાત અહીં શ્રી અવધૂતે લખી છે.

ત્રિગુણાત્મક માયાના જે વિકારો છે તે વિકારો કેવળ દેહઅહંતા અને દેહાધ્યાસને કારણે જ પોષાય છે અને પોતાનો પ્રભાવ પ્રગટ કરી શકે છે. કામ, ક્રોધાદિ વિકારો એ ત્રણ ગુણનાં જ છે અને તેથી તે જ્યાં સુધી દેહઅહંતા છે ત્યાં સુધી જ દેહમાં રહેલા દેહીને પોતાના પાશમાં પકડી રાખે છે. જીવ એક વખત એ શૃંખલાને છિન્નભિન્ન કરી એ માયાની ક્ષેત્રમર્યાદા બહાર નીકળી જાય છે ત્યારે જેમ કોઈ ગારુડી નજરબંધીથી પ્રેક્ષકોની નજરને પકડી રાખી પોતે જે ધારે તે જ બતાવે છે તેમ માયાના બંધનમાં રહેલા જીવને એ બંધનના કારણે ભાસતા જાગતિક પ્રપંચો જ ભાસે છે. માયાની શૃંખલામાંથી મુક્તને, ગારુડીની નજરબંધીના ક્ષેત્રમાંથી મુક્ત રહેલા મનુષ્યોને જેમ ગારુડીની વિદ્યા અસર કરી શકતી નથી તેમ, માયા અસર કરી શકતી નથી. એ કારણે એ ખટ્વિકારો તેને અસર કરી શકતા નથી. અને તેથી જ તે પણ બળીને ભસ્મ થયાનું અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. મદ અને મત્સરનો સંકેત કરીને કામ, ક્રોધાદિ ષડ્વિકારો માટે જ સમગ્રપણે અહીં સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. જેની ભસ્મ થાય છે તેનું અસ્તિત્વ જ ટળી જાય છે.

શ્રી અવધૂત હવે પરનારી અને પરધન વિશેના એ અવધૂતના શું ખ્યાલ છે તેનું વર્ણન કરતાં કહે છે :

"પરનારી પરધન નવ ભાળે"

પરધન અને પરનારીને એ અવધૂત જોતો પણ નથી તો તેમાં આસક્ત થવાનો તો ભાવ જ ક્યાં રહ્યો? પરનારીને માતાસ્વરૂપે જોવાનો જ એનો સ્વભાવ બની જાય છે. સુવર્ણ, લોહ અને પૃથ્વીને એક જ સ્વરૂપે સમાનભાવે જોનાર, પોતીકું અને પારકું એવા ભેદભાવથી મુક્ત બનેલા, એ યોગીને પરધન અને પરનાર શું અસર કરી શકે? પોતાનું તો ધન પણ નથી અને પોતાની તો નાર પણ નથી. સ્ત્રી એ તો જગદંબાનું સ્વરૂપ. સ્ત્રી એ તો શિરસાવંદ્ય ધન. એ તો શ્રીલક્ષ્મીનું સ્વરૂપ છે અને તેના તરફ પણ જ્યારે એ યોગીની દૃષ્ટિ પડે છે ત્યારે તે પરમાત્મભાવે જ પડે છે. અને તેથી એના જાગતિક સ્વરૂપની તેના ઉપર કેમ અસર થાય ? જેને આસક્તિ છે તેને જ એ વિકારો સતાવી શકે. સુવર્ણનો ચળકાટ સૂર્યને ઢાંકી શકતો નથી, કારણ કે સુવર્ણ સૂર્યના તેજ વડે જ

તેજાળું છે. અંધકારમાં સુવર્ણ ચળકતું નથી. રતિનું રૂપ શંઢને શું કરી શકે ? લોભ વિના લક્ષ્મીનો મોહ થતો નથી. કામવિકાર વિના સ્ત્રીનું આકર્ષણ થતું નથી. રંભા જેવી પણ નરનારાયણને વિચલિત કરવાને શકિતવાન ન બની. શ્રી અવધૂતભાખ્યા યોગીમાં નથી કામવિકાર કે નથી લક્ષ્મીનો કે બીજો કશો લોભ. એટલે નથી નારીનાં રૂપ એને આકર્ષણ કરી શકતાં કે નથી નાણાંના ચમકાર એને લોભાવી શકતા. કામિની અને કાંચન એ ઉભય એની આગળ હતવીર્ય બનીને ઊભા રહે છે. ધન અથવા નારીને આંખો વડે ભાળવાથી જ દોષ લાગતો નથી. આંખ પોતાનો સહજ ધર્મ અદા કરે ત્યાં સુધી એ દૃષ્ટિ દોષિત નથી. પણ જ્યારે તેમાં વિકારનો આવિષ્કાર થાય ત્યારે જ તે અનર્થ ઉપજાવે છે અને બંધનનું કારણ બને છે. સહજભાવે જોનાર ખરી રીતે જોતો જ નથી. અંતરપટ ઉપર જ્યારે દૃશ્યનાં સંસ્કારો આલેખાય ત્યારે જ તેની અસર થાય છે. જ્યાં સુધી સંસ્કાર આલેખાતા નથી ત્યાં સુધી વૃત્તિમાં વિકાર પ્રવેશતો નથી. અને તેથી શ્રી અવધૂતે કહ્યું છે તેનો ભાવ સ્થૂળ દર્શન સંબંધે નથી પણ એ સ્થૂળ દર્શન દ્વારા અંતરમાં પ્રકાશતા સૂક્ષ્મ વિકારોને અનુલક્ષીને છે. સિનેમાની ફિલ્મ આપણે જોતાં હોઈએ તેમાં જેમ મમત્વ સરજાતું નથી તેમ જગત અને તેમાં જણાતા પદાર્થોમાં જ્યાં સુધી મમત્વ સર્જાતું નથી, ત્યાં સુધી જગતરૂપી સિનેમા જોવામાં કાંઈ હરકત નથી. ભાવ માત્ર એક જ છે કે એ સઘળું ''દ્રષ્ટા'' તરીકે જ થવું જોઈએ. કર્તા યા ભોક્તાભાવ ઊપજે તો જ તેની માઠી અસર થાય છે. અને તેથી સૂક્ષ્મભાવનો જ અહીં વિરોધ કર્યો છે. સૂક્ષ્મ વિકારના નિવારણ અર્થે સ્થૂળ દર્શનનો પણ ઘણીવાર વિરોધ કરવો પડે છે. સ્થૂળ દર્શન થતાં થતાં તેમાં સૂક્ષ્મ રીતે આસક્તિ અથવા સંગ થવાનો સંભવ છે. અને તેથી નિ:સંગ બનવા માટે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મનો ત્યાગ અનિવાર્ય છે. અસ્તુ.

આગળ ચાલતાં શ્રી અવધૂત નિર્ભયતાની વાત કરતાં કહે છે :

"કો કાળે નવ ડરતો રે"

એવો અધિકારી ગુણાતીત યોગી કોઈથી શા સારુ ડરે? એને તો એક અખંડાનંદ પરમાત્મામાં જ સર્વનો સમાવેશ થયેલો હોવાથી, પરમાત્મદૃષ્ટિ જ પ્રાપ્ત થઈ હોય છે. તેને પરમતત્ત્વથી ભિન્ન કશું જ જણાતું નથી. પરમાત્મા સિવાય બીજી કોઈપણ શક્તિ કે સત્તાનું અસ્તિત્વ જ એ અનુભવતો નથી. અને તેથી એ પ્રત્યેક અવસ્થામાં પ્રત્યેક રીતે નિર્ભય બનીને જ આવરદા પૂરું કરે છે.

"નિર્ઝર વારી પાન કરે ને ફળટુકડો કો માગે રે"
"વિષય રમકડાં જગનાં ઝેરી, માની નિશદિન જાગે રે"

અરણ્યમાં વૃક્ષની શીતળ છાયામાં રહેનાર એ યોગીને પાણી પીવા માટે પરમાત્માએ નિર્ઝરની વ્યવસ્થા રાખી છે. જે પ્રભુને જ ખોળે બેઠો

છે તેની ચિંતા પ્રભુને જ હોય છે. ઝરણાંનાં મીઠાં પાણી અને વનવૃક્ષો પર ઝૂલતાં ફળફૂલોથી એવો યોગી પોતાના દેહનો નિર્વાહ કરે છે. આપણા ઇન્દ્રિયોના વિકારને પોષનારા રસો અને ખાદ્યપદાર્થોની એને જરૂર પણ નથી. અને તેથી જગતની કે જાગતિક વિષયોના વિકારોને પોષનારા રસદ્રવ્યોની એને જરૂર નથી. જે સ્થળે એણે વાસ કર્યો છે તે સ્થળે જ દેહરક્ષણ અર્થે જે સાધન મળી આવે તે જ. પ્રભુદત્ત સાધનોમાં સંપૂર્ણ સંતોષ માનીને એ યોગી જીવન જીવે છે. જગતના જે વિષયો છે તેને ઝેરીલા માનીને, રખેને કોઈ પણ વેળાએ એ વિષયની અસર થાય એમ માનીને એ સદા જાગ્રત જ રહે છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોનું મંડાણ એટલે જ જગત. અનર્થનાં મુખ્ય કારણો પણ એ પાંચ જ છે. એનું ઝેર જેણે એક વખત પીધું તે જીવનભર તે જ ઝેરની અસરમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. યોગી એ ઝેરથી સદાય અળગો રહે છે, સચેત રહે છે અને તેથી તેની સતત જાગ્રતિને લીધે જ તે સહીસલામત છે. એ વિષયો એટલા લોભાવનારા છે, એટલા રમણીય છે અને એટલા મધુર છે કે તેની જાળમાં જકડાયેલો જીવ પછી ભાગ્યે જ છૂટી શકે. સુંદર સુવર્ણઘટમાં ભરેલા વિષના જેવા એ વિષયો ભલે સુંદર દેખાય, ભલે મધુર જણાય પણ અંતે તો વિષ જ છે. અને વિષ એટલે પ્રાણહર.

એનો સમય કેમ વીતે ? શ્રી અવધૂત કહે છે :

સદ્‌ગુરુ સેવા સંતસમાગમ પળપળ હરિની ચર્ચા રે;
ધ્યાનમગ્ન ધીરજ ઉર ધારી, કરતો હરિજન અર્ચા રે.

આ એનો ઉદ્યોગ છે. કાળ નિર્ગમન માટે વ્યવસાય છે. સદ્‌ગુરુની સેવા, સંતજનોનો સમાગમ, પ્રત્યેક પળે પ્રભુની ચર્ચા અને હરિજનની અર્ચામાં જ એનો સમય વ્યતીત થાય છે. અને એ યોગી એ કેવી રીતે કરે છે ?

"ધ્યાનમગ્ન ધીરજ ઉર ધારી"

ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં અંતરમાં ધીરજ ધારણ કરીને એ પોતાના વ્યવસાયમાં રોકાયલો રહે છે.

સાધક સિદ્ધઅવસ્થા પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ આટલું તો કરે જ છે. જે સદ્‌ગુરુના કૃપાકટાક્ષના પ્રભાવે સાધકના જીવભાવનું નિરસન થયું હોય અને શિવભાવની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તે પરમ કરુણાનિધાન સદ્‌ગુરુ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દાખવવા માટે તેની તે સતત સેવા કરે છે. એ સિવાય શ્રેષ્ઠ સાધન બીજું એકે નથી. અને વળી મનની અપકારક વૃત્તિને અંકુશમાં રાખવાને પણ સિદ્ધને માટે પણ એ તો આવશ્યક છે જ. ભલે અભેદભાવે પણ એ સદ્‌ગુરુની સેવા કરે છે એ તો નિર્વિવાદ છે. જે અદ્વૈતવૃત્તિ જાગ્રત થઈ છે તેની જ્યોત સતત પ્રકાશિત રાખવા માટે અને તે ભાવને અંતરમાં ભંડારી રાખવા માટે સદ્‌ગુરુસેવા સ્નેહ-તેલ-ની ગરજ સારે છે.

જેમ લોભી વૃત્તિવાળો મનુષ્ય પોતાના ધનને જાળવી રાખવા માટે સતત જાગ્રત રહી અનેકવિધ યત્નો કરે છે તેમ એવો યોગી પણ પોતાની અદ્વૈતવૃત્તિરૂપ સંપત્તિને સાચવી રાખવાને કિંવા બ્રહ્મભાવને જાળવી રાખવાને બ્રહ્મની ચર્ચા પણ કરતો જ રહે છે. હરિની ચર્ચા સિવાય તેને વિષયોની ચર્ચા કરવાનો અવકાશ જ નથી. અને ત્યારે જ તેને લાધેલું જ્ઞાન સદોદિત સતેજ રહે છે. એ રીતે સદ્‌ગુરુની સેવા અને સંતસમાગમમાં મગ્ન રહેલો યોગી પ્રત્યેક પળે શ્રી હરિની જ ચર્ચા કરતો હોય છે. તેથી તેનું આત્મભાન સદા જાગ્રત રહે છે.

હરિજનની અર્ચા એટલે પૂજા પણ એ યોગી કરે છે. **'शिवोभूत्वा शिवम् यजेत्'** એ ન્યાયે પ્રભુના લાડકવાયા ભક્તોની પ્રભુનાં સ્વરૂપ સમજીને એ અભિન્નભાવે સેવા કરે છે. સદોદિત ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં અંતરમાં ધીરજ ધારીને એ યોગી આમ બધાય વ્યવસાયો અને વ્યવહાર કરતો હોય છે. એ બધું થાય છે તો શરીરથી, પણ તેમાં તે ધ્યાન તો કેવળ પ્રભુનું જ ધરતો હોય છે અને તેથી જ ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં ધીરજ ધારીને એ યોગી સઘળું કરે છે એમ અહીં કહ્યું છે. અહીં શ્રી અવધૂતે યોગીનાં જે લક્ષણોનું વર્ણન કર્યું છે તે કેવળ વર્ણન અર્થે જ નથી પણ સાધકને તે સાધનરૂપે માર્ગદર્શક બને એ હેતુ પણ એ વર્ણનની પાછળ રહેલો છે. સિદ્ધ થતાં પહેલાં સાધ્યવસ્તુની સાધના કરતો સાધક આ માર્ગે વળે તો અવશ્ય તેને સિદ્ધ-આત્મભાવ-વરે એ નિઃશંક છે.

એની શય્યા ! શ્રી અવધૂત કહે છે :

"તૃણશૈયા મખમલ મન માની, આતમરાજ બિરાજે રે;"
"પ્રાપ્તાપ્રાપ્તે સમબુદ્ધિને, સંયમ ઉરમાં રાજે રે."

એક ધનિકને સવામણ રૂની મશરૂની અને મખમલની સુંવાળી તળાઈમાં સુવાનું જોઈએ અને તેમાં પોઢતાં તેને જેટલો આનંદ થાય, જેટલો સંતોષ થાય તેનાથીય અદકો સંતોષ એ આત્મરત યોગીને કેવળ ઘાસપાનની બનાવેલી પથારીમાં શરીર ઢાળે થાય છે. એ બિછાનામાં શરીરને ઢાળીને તે શાંતિ અને આનંદ અનુભવે છે. પૃથ્વીની કઠોરતા તેને અસર કરતી નથી અથવા એવા પરમાત્મસ્વરૂપ યોગી અર્થે પૃથ્વી પણ મૃદુતા ધારણ કરે છે. પૃથ્વી પણ એવાનું શરીર ધારણ કરીને જાણે કૃતકૃત્ય થતી હોય તેમ પોતાનો કઠોર સ્વભાવ ભૂલીને એ શૈયાને સુમન-શૈયા જેવી મૃદુ બનાવી મૂકે છે. એવા યોગીને મન ભૂમિશૈયા અને પર્યંકશૈયા સમાન જ છે. અને તેથી એ તૃણશૈયા પર નિશ્ચિંત બનીને પોઢે છે. કઠોરતા કે મૃદુતાનો અનુભવ મનની વૃત્તિ કરે છે. આપણું એ મન જાગ્રત હોવાથી આપણને એ ભેદદૃષ્ટિ રહે છે જ્યારે યોગીનું એ મન ગાઢ સુષુપ્તિમાં હોવાથી અથવા કહો કે મરણ પામેલું હોવાથી એ અમનયોગીને એ ભેદ જણાતો નથી. એ શય્યા પર શયન કરનાર

કોણ ? આત્મારામ ! અરે, આત્મારામને શયન કરવાને તો હૃદયાકાશમાં કમળ જેવું સુંદર સુકોમળ સાધન છે અને ત્યાં જ તે તો બિરાજે છે, પણ જે શરીરમાં એ આત્મારામ બિરાજે છે તે શરીરને સૂવા માટેની આ તૃણશૈયા છે. શરીર દ્વારા આત્મારામ જ જાણે ત્યાં શયન કરી રહ્યા હોય એવો ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે. એ આત્મારામ તો સૂતા પણ નથી અને જાગતા પણ નથી. એની અખંડ યોગનિદ્રા એ એની સતત જાગ્રત અવસ્થા છે. એ અખંડ જાગ્રત અવસ્થા એટલે શુદ્ધ સાત્ત્વિકવૃત્તિની પરાકાષ્ઠા. તેમાં રાજસ્ કે તામસ્ વૃત્તિને વસવાને ક્ષણભર પણ સ્થાન નથી. શરીર તો કેવળ પડછાયારૂપ જ છે. જેમ આપણે પડછાયાની દરકાર કરતા નથી, તેમ એ યોગીને શરીરની સંભાળની દરકાર નથી અને તેથી શારીરિક દૃષ્ટિએ અહીં તૃણશૈયાથી પણ તેને સંતોષ થાય છે એમ શ્રી અવધૂત કહે છે. બીજી રીતે જ્યાં જ્વલંત વૈરાગ્ય છે ત્યાં ત્યાગ પણ તેટલો જ અજોડ હોય છે. અને તેથી તૃણશૈયાને મખમલ સમ માની આત્મારામ તે પર બિરાજે છે.

એની બુદ્ધિ કેવી ?

પ્રાપ્તાપ્રાપ્તે સમબુદ્ધિ

એ યોગી નિરપેક્ષ છે. કોઈપણ પ્રકારની અપેક્ષાના અભાવે એને જે મળે તેમાં સંતોષ હોવાથી તેને કોઈપણ પદાર્થની પ્રાપ્તિની અભિલાષા નથી. એવો અકામયોગી કોઈપણ વસ્તુની કામના કરતો નથી. તેને પ્રારબ્ધવશાત્ જે જે આવી મળે છે તેમાં જ સંપૂર્ણ સંતોષ છે. અને તેથી અમુક વસ્તુ નથી મળી તેનો નથી ઉદ્વેગ કે અમુક વસ્તુ મળી છે તેનો નથી આનંદ. કે આનંદ રહિત અવસ્થામાં તેને જે મળે તેમાં જ સમદૃષ્ટિ અને સંતોષ હોવાથી એવા યોગીનો આનંદ ભંગ થતો નથી. અત્યારના જમાનામાં આ કિસ્સો અજમાવવા જેવો ખરો? આજકાલ આપણા જીવનમાં સતત અસંતોષ રહ્યા જ કરે છે. સંતોષનાં તો સ્વપ્ન પણ આવતાં નથી અને તેથી આપણું ચિત્ત સતત ઉદ્વિગ્ન જ રહે છે. શરીરને ટકાવી રાખવાને જે આવશ્યક છે તે તો પ્રભુ આપે જ છે. પણ ભોગવિલાસની અસંખ્ય વસ્તુઓ અને સાધનસામગ્રીનો અભાવ આપણને હમેશાં ડંખે છે. એ ડંખનું આ અચૂક ઔષધ છે. એનાથી એ અભાવના અસંતોષનો વ્યાધિ નિર્મૂળ થવાનો સંભવ છે. શેના વિના નહીં ચાલે તેનો આપણે વિચાર કરીએ તો જણાશે કે આપણા જીવનમાં જરૂરિયાતની સાધનસામગ્રીની યાદી ઘણી જ ટૂંકી છે. ભોગવિલાસનો આજકાલના જમાનાનો સાધનસંભાર શું શરીરને દીર્ઘાયુ બનાવે છે ? આજકાલના ભોજનવિહારનાં સાધનો શું શરીરને નિરોગી બનાવે છે ? આજકાલનો વસ્ત્રપરિધાનનો રિવાજ શું આર્યત્વનું સાચું એંધાણ છે? બધાય પ્રશ્નોનો ઉત્તર નકારમાં જ મળશે. અને એ બધાય ઉછીના લીધેલા, સંસ્કૃતિને

નામે અધોગતિ તરફ દોરી જતા રવૈયાઓનો ત્યાગ કરીએ તો અંશત: પણ સંતોષ અને શાંતિનો અનુભવ થવાનો સંભવ છે. અને તેથી શ્રી અવધૂતભાખ્યા સાધનદ્વારા ''પ્રાપ્તાપ્રાપ્ત'' સમબુદ્ધિના માર્ગે જતાં આપણે ગુમાવવાનું કશું જ નથી. પણ જો કોઈ લાભ છે તો શાંતિલાભ છે અને આજકાલના અશાંત જીવનમાં એ એક આશાના સોનેરી કિરણ જેવું છે. પણ કોણ સાંભળે? આંધળું અનુકરણ કરીને અર્થ અને કામના જમાનામાં જીવતો માનવી એ ડહાપણની વાતને નરી મૂર્ખતા જ લેખે. શાણપણની એ વાત કોઈ સાંભળે નહીં. શ્રી ભગવાને પણ

''संतुष्टो येनकेनचित्''

કહીને પ્રારબ્ધયોગે આવી મળતા સાધનસામગ્રીમાં સંતોષ માનવાની શિખામણ આપી છે. હશે.

ભૂતકાળમાં જે મળ્યું છે, વર્તમાન કાળમાં જે મળે છે, તે ઉભયમાં સમબુદ્ધિ રાખનાર એ યોગી અમુક વસ્તુના અભાવે અસંતોષનો અનુભવ કરતો નથી કે વિપુલતાનો આનંદ પણ માણતો નથી. પ્રતિકૂળતા અને અનુકૂળતા એ ઉભય પરિસ્થિતિ એને મન સરખી જ છે. અપરિગ્રહ એ એનો સ્વભાવ છે અને તેથી કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની એને જિજ્ઞાસા થતી નથી. એ સર્વારંભ પરિત્યાગી કોઈપણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયાસ કરતો નથી. એ ભવિષ્યમાં જીવતો નથી. અરે, શરીરનિર્વાહ અર્થે જે સાધનની જરૂર છે તે સાધનો મેળવવા માટે પણ એ વલખાં મારતો નથી અને પોતાનો હાથ લાંબો કરતો નથી; એટલે જ જે મળે તેમાં અને જે ન મળે તેમાં એની સમબુદ્ધિ છે. સંતોષની એ ઉત્તમ અવસ્થા છે. જ્યાં સંતોષ છે ત્યાં કોઈ પણ વસ્તુનો અભાવ નથી, અભાવનો ઉદ્વેગ નથી અને તેથી જ એ સતત સુખી છે. એ યોગી સતત સંતોષી છે. અસ્તુ.

એ યોગીની સંયમ અવસ્થાનો ખ્યાલ આપતાં શ્રી અવધૂત આપણને કહે છે :

"સંયમ ઉરમાં રાજે રે"

સંયમ એટલે શું? સંયમને કેળવવાને પુરુષાર્થ કરવો ઘટે. અંતરમાં રહેલી સંયમવૃત્તિ એટલી બળવાન હોય કે તે મનને જરાય આઘુંપાછું ન થવા દે. ભાવઅભાવનો આનંદ કે ઉદ્વેગ તો મનથી જ માનવાનો છે. મનના એ વિકારોનું જ્યાં અસ્તિત્વ જ નથી ત્યાં એ વિકારોનો ક્લેશ પણ સંભવિત નથી. અને તેથી એવો નિરુદ્ધચિત્તયોગી હમેશાં સંયમ સાધીને જ જીવન વ્યતીત કરે છે.

સંયમ એટલે વિષયો તરફ જતી વૃત્તિઓને અંકુશમાં રાખવી. આપણે સંયમનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે શ્રી ભગવાનના શબ્દોનું સ્મરણ થાય છે. શ્રી ભગવાને અર્જુનને કહ્યું :

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥

''ચંચળ તથા અસ્થિર મન જે જે કારણથી બહાર નીકળી જાય તે તે કારણથી તેને રોકી આત્મામાં જ વશ કરવું.''

મન ચંચળ અને અસ્થિર છે, તેથી તે વારેવારે ભટકતું રહે છે. એ ભટકતું મન જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાંથી તેને ખેંચી લાવી આત્મામાં જ વશ કરવું. સંયમની શ્રી ભગવાનભાખી એ વ્યાખ્યા છે. મન એમ ભટકે છે શા સારુ? તેનો સંકલ્પ કરવાનો સ્વભાવ છે માટે. સંકલ્પમાંથી કામનાઓનો ઉદ્‌ભવ થાય છે અને તેની પૂર્તિ અર્થે મન વધુ ને વધુ સંકલ્પ કરતું રહે છે. મનની આવી વૃત્તિઓનું વહેણ વિષયો તરફ જ વહેતું રહે છે અને તેથી, જેમ એક માતા ભટકતા બાળકને હાથ પકડી પરાણે પણ ઘસડી લઈ ઘરમાં બેસાડે છે તેમ, એ મનને પણ ભટકતું અટકાવવાને જ્યાં ત્યાંથી ભટકતું ઘસડી લાવી આત્મામાં સ્થિર કરે છે. મનની વૃત્તિઓ પર અંકુશ મૂકવો એટલે સંયમ. એ સંયમની વૃત્તિ અંતરમાં જ ઉદ્‌ભવે છે. ઇન્દ્રિયોને બળજબરીથી તેનાં કાર્ય કરતી અટકાવવી એ સંયમ નથી. એનાથી સંયમ સાધ્ય થતો નથી. ઇન્દ્રિયો મનની દોરવી પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં ક્રિયાશીલ હોય છે. તેથી શ્રી ભગવાને કહ્યું તેમ ભટકતા અને અસ્થિર મનને જ આત્મામાં સ્થિર કરવાથી સંયમ સફળ થઈ શકે છે. જુદા જુદા કાર્ય કરનારા અધિકારીઓને રાજા કાંઈ પણ કાર્ય ન સોંપે તો તે તમામ અધિકારીઓ બેકાર જ રહે છે. તેમ જો ઇન્દ્રિયોને કામ જ સોંપવામાં ન આવે તો ઇન્દ્રિયો તો નિશ્ચેષ્ટ અને નિષ્ક્રિય રહેવાની જ. સંયમનો સાચો અર્થ તો મનને નિશ્ચેષ્ટ કરવું એવો છે. જેમ સેનાપતિની આજ્ઞા વિના એક પણ ડગલું આગળ પાછળ ભરવાને એક પણ સૈનિક સ્વતંત્ર નથી તેમ મનના આદેશ વિના એક પણ વિષયનું ચિંતન કે સેવન કરવાને ઇન્દ્રિયો સ્વતંત્ર નથી. જેમ વૃક્ષના મૂળમાં જ કુહાડી મારવાથી આખુંય વૃક્ષ મરી જાય છે અને તેનાં ડાળપાંખડાં કાપવાની જરૂર રહેતી નથી. તેમ મનને જ અમન કરી દેવાથી, ઇન્દ્રિયોનો સંઘાત આપોઆપ જ સ્થિર થઈ જશે અને સંયમ પણ સાધી શકાશે. મનને છૂટું રાખીને ઇન્દ્રિયોના કાર્યને અવરોધવાથી સંયમ સાધી શકાતો નથી અને તેથી જ શ્રી અવધૂતે કહ્યું તેમ એ સંયમ અંતઃકરણનો છે અને તેને મન સાથે જ સીધો સંબંધ છે. રોગ મટાડવો હોય તો રોગનું નિદાન કરવું જોઈએ. સંયમ સાધવો હોય તો મનને મારવું જોઈએ.

મનને બુદ્ધિ અને ચિત્તનો પણ થોડો સાથ મળે છે. જો બુદ્ધિ સાત્ત્વિક હોય તો વિષયો તરફ વળતી નથી પણ પરમાત્માભિમુખ બને છે. બુદ્ધિ જો રાજસી કિંવા તામસી હોય તો તે વિષયાભિમુખ બને છે. તેથી સંપૂર્ણ રીતે સંયમને સાધ્ય કરવાને મનની સાથે બુદ્ધિ અને ચિત્તનો પણ સહકાર મેળવવાની જરૂર છે. આપણે જે યોગીના વર્ણનનો વિચાર કરીએ છીએ

તે યોગી ''અહં''ની ખાખ લગાવીને, મદમત્સરનું બલિદાન આપીને જ રહેતો હોવાથી તેની બુદ્ધિ અને ચિત્ત સાત્ત્વિક હોય છે, પણ અડપલું મન કોકવેળા વિષયો તરફ નજર ન નાખે તેને માટે સંયમ આવશ્યક છે.

ભા.- ૩

ઇન્દ્રિયો મનનું આધિપત્ય સ્વીકારે છે. મન બુદ્ધિનું આધિપત્ય સ્વીકારે છે. બુદ્ધિ આત્માનું આધિપત્ય સ્વીકારે છે. જ્યારે મન અને ઇન્દ્રિયોને વશ થયેલો આત્મા જીવ-બુદ્ધિની સહાયતા વિના જ મન અને ઇન્દ્રિયોને સહકાર આપે છે, ત્યારે તે જીવભાવે વિષયોનો ભોક્તા બને છે. રાજાના રણવાસમાં અપ્સરા સમી સુંદર નાર હોવા છતાં રાજા જ્યારે પરનારને ભોગવવાને પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેને, જેમ તેના પાસવાનોની જરૂર પડે છે તેમ, અહીં પણ મન અને ઇન્દ્રિયોનો પ્રેર્યો જીવ ભોક્તા બને છે. વસ્તુતઃ એ ભોક્તા આત્મા નથી, પણ વાસનાદેહ ભોક્તા છે. વિષયાંતરના ભયે એ વસ્તુની વધારે સ્પષ્ટતા કોક અન્ય સ્થળે કરીશું. અહીં તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે સંયમ એ આત્મોપલબ્ધિ અર્થે આવશ્યક છે. વૃત્તિઓને આત્મામાં કેન્દ્રિત કરવાને તેને વિષયો તરફથી પાછી વાળી લેવાની જરૂર છે અને તે જ કારણે મનની દિશાફેર કરવી જરૂરની છે.

આગળ ચાલતાં શ્રી અવધૂત કહે છે :

''શાંતિ શીતળ અંદર ઓપે, દીન તણાં દુઃખ કાપે રે;''
''ત્યાગવિરાગે રાજ કરેને, શ્વાસ શ્વાસ હરિ જાપે રે.''

આપણે આગળ જોયું કે ''સંયમ ઉરમાં રાજે રે'' એ પંક્તિદ્વારા શ્રી અવધૂતે એ યોગીના અંતરમાં સંયમનો પ્રકાશ પ્રસરેલો છે એમ કહ્યું છે. એવું સંયમના પ્રકાશ વડે પ્રકાશિત જીવન જીવનાર યોગીના અંતરમાં શીતળ શાંતિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપક હોય છે. જિંદગીના ગમે તેટલા કોલાહલમાં પણ તેની એ શાંતિનો ભંગ થતો નથી, અને તે ગમે તેટલા જાગતિક સંકટોમાં પણ હિમાચળ પેરે અચળ શાંતિનો જ અનુભવ કરતો હોય છે. એવી શાંતિનો અનુભવ કરતો હોય છતાંય તે જનતાજનાર્દનની સેવાનું કાર્ય અવિરતપણે કરતો જ હોય છે.

શ્રી અવધૂત કેવળ શાંતિની વાત કરતા નથી પણ ''શીતળ શાંતિ''ની વાત કરે છે. શાંતિ એટલે શાંતિ. એમાં શીતળ શી અને ઉષ્ણ શી ? શું શાંતિમાં પણ ભેદ છે ? હોવો જ જોઈએ. શ્રી અવધૂતભાખી શાંતિ શીતળ છે. ત્યારે આપણે જોઈએ એ શીતળ શાંતિ કેવી હશે ?

સર્જન અનિત્ય છે છતાં એ અનિત્ય જેની શક્તિ અને સત્તા વડે ચેતનવંતુ જણાય છે તે તત્ત્વ એ અનિત્યમાં સભર ભરેલું છે. આપણે એ અનિત્યમાં રહેલા નિત્યને નિહાળી શકતા નથી, અનુભવી શકતા નથી, પણ એ નિત્ય અનિત્યમાં છે તેનો ઇનકાર પણ કરી શકતા નથી. જે અનિત્ય છે તે જડ છે છતાંય ચેતનવંતુ જણાય છે. અનિત્યને ચેતન દેનાર તો એક જ નિત્ય પરમતત્ત્વ છે. પણ તે ચેતનના ચૈતન્યરૂપ પરમતત્ત્વને

આપણે જોઈ કે અનુભવી શકતા નથી. એ નિત્ય પરમતત્ત્વ તો એક જ છે પણ સ્થૂળ અને ચેતન-સચર અને અચર-જગતમાં તે ભરેલું છે. તે પ્રત્યેક રૂપે ભિન્ન જણાય છે. પરંતુ છે તો એક જ, એ વાતનો પણ આપણે ઈનકાર કરી શકતા નથી. જેને જે કાંઈ કામના થાય છે તે પૂર્ણ કરનાર પણ એ પૂર્ણકામ પરમાત્મા જ છે. આપણી કામનાઓ જો આપણે પૂર્ણ કરી શકતા હોઈએ તો કોઈ કોઈની પરવા પણ શું કરવા કરે ? આપણે જોઈએ છીએ કે પ્રત્યેક કાર્યની, પ્રત્યેક કામનાની પૂર્તિ માટે અને સિદ્ધિ અર્થે અધિષ્ઠાન રૂપે શરીર, કર્તા, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ અને પાંચમું દૈવ એ આવશ્યક છે.

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥

એવું શ્રી ભગવાને પણ અર્જુનને કહ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે દૈવ અને તેને અનુકૂળ બીજાં સાધનો વિના કોઈ પણ કર્મની સિદ્ધિ સંભવિત નથી. કોઈપણ કામનાની પૂર્તિ થવી ન થવી એ દૈવને આધીન છે. એ દૈવ પરમતત્ત્વને આધીન છે અને તેથી કામનાની પૂર્તિ પરમતત્ત્વને આધીન છે. તે જ સર્વની કામનાઓ પૂરણ કરે છે. આ રીતે અનેક રૂપધારી એક જ પરમતત્ત્વને જે પોતાનામાં અનુભવે છે તે જ શાશ્વત શાંતિનું સુખ માણી શકે છે. એ શાશ્વતશાંતિ પૂર્ણ ચંદ્રબિંબમાંથી નીતરતા અમીબિંદુની શીતળતા કરતાંય અનેકગણી શીતળ છે. એ શાંતિનો જે અનુભવ કરે છે તેને અગ્નિરાશિમાં પણ હિમગિરિના જેટલી શીતળતાનો અનુભવ થાય છે અને તેથી જ ઉપનિષદ્કાર કહે છે :

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनाना
मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥

આ છે શ્રી અવધૂતભાખી શીતળ શાંતિનું શાસ્ત્રોક્ત સ્વરૂપ, અને એ જ શાંતિ સાચી શાંતિ છે. બાકી તો શાંતિના પડછાયાને આપણે શાંતિ માનીને ક્ષણિક આનંદ અનુભવીએ છીએ. જાગતિક પદાર્થો દ્વારા આપણે જે શાંતિનો આનંદ અનુભવીએ છીએ તે કેવળ ક્ષણભરનો જ છે, કારણકે એ વિષયોમાંથી વિષયોની કામનાની પૂર્તિમાંથી મેળવેલી શાંતિ છે. શાશ્વત શાંતિ પરમાત્મપ્રાપ્તિની શાંતિ છે. વિષયોની કામનાની પૂર્તિમાંથી મળેલી શાંતિ શીતળ નથી કારણ કે તેની પાછળ વિયોગની ઉષ્ણતા અથવા રક્ષણના સંતાપની ઉગ્રતા રહેલી છે. આ શાંતિ પ્રાપ્ત થયા પછી એના રક્ષણના કે એના વિયોગની ભાવના જ અંતરમાં જાગ્રત થતી નથી. અને તેથી તેની શીતળતા પણ એ શાંતિ જેટલી જ શાશ્વત છે. શ્રી અવધૂતે એ જ કારણે "શીતળ" વિશેષણ વાપર્યું છે અને તે દ્વારા એ પરમશાંતિનું

સૂચન કર્યું છે.

એ શીતળ શાંતિ અનુભવતો યોગી પડ્યો રહેતો નથી. ત્યારે શું કરે છે ?

દીન તણાં દુઃખ કાપે રે...

"દીન" કોણ અને તેને "દુઃખ શું?" એ કરે છે દીનજનોની સેવા. દીનદુઃખિયાના દુઃખ દૂર કરવાને એ તનની પણ પરવાહ કરતો નથી. રાતદિવસ એક કરીને પણ એ દુખિયાનાં આંસુ લૂછે છે અને દુખિયાના દુઃખ દૂર કરે છે. એને મન તો નથી સુખ કે નથી દુઃખ છતાં જ્યાં સુધી મનુષ્યો માયાના પાશમાં સપડાયલા રહે છે, જ્યાં સુધી માનવીનું મન મોહ અને મમતામાં ઓતપ્રોત છે ત્યાં સુધી તેઓ દ્વંદ્વાતીત થઈ શકતા નથી. એવા દ્વંદ્વના દુઃખે દુઃખી થતાં અસંતોષી જીવોને શાંતિથી મધુર શબ્દો કહી, આશ્વાસન આપી તેના દુઃખને ટાળતો એ યોગી, ખરેખર એ દુખિયાઓમાં દીનાનાથ દયાળુ ભગવાનના જ દર્શન કરે છે. અને તેથી દરિદ્રનારાયણની જ સેવા કરતો હોય છે. દીનની સેવા એ પણ એને મન તો પરમાત્માની જ સેવા છે.

દીન કોણ ? આપણે અન્યત્ર થોડો વિચાર કર્યો જ છે. કામનાનો જે દાસ છે તે દીન. વિષયોના મોહમાં ભાન ભૂલેલો છે તે દીન. દેહની મમતાએ અંધ બનેલો દીન. આશાનો પાંશ જેને ગળે વિંટળાયેલો છે તે દીન. એ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો સંસારમાં દીન કોણ નથી? બ્રહ્માથી આરંભી કીડી પર્યંતનું સરજનમાત્ર દીન છે. જન્મે છે તે જન્મના કારણે જ દીન છે. મરે છે તે જન્મે છે માટે દીન છે. જેને જન્મ નથી, તેને મરણ પણ નથી અને તે દીન પણ નથી. માર્ગના પાણા પેરે અટવાતો ચીંથરેહાલ ભિખારી દીન છે, ગગનચુંબી મહેલાતોમાં વૈભવવિલાસમાં વસતો ધનકુબેર દીન છે, સામ્રાજ્યના તાજ શિર પર ધરનાર સમ્રાટ દીન છે. જે પરાધીન છે તે દીન જ છે. સરજનમાત્ર પ્રારબ્ધને આધીન છે એટલે દીન જ છે. એ દીનતાનું કારણ? આત્મભાનનું વિસ્મરણ. અને એ વિસ્મરણનું કારણ? મોહ અને મમતા. મોહ અને મમતાનું કારણ અહંતા અને અહંતાનું કારણ અજ્ઞાન. અજ્ઞાન એટલે વિપરીત જ્ઞાન. જ્યાં સુધી વિપરીત જ્ઞાન છે ત્યાં સુધી રજ્જુને સર્પ જોવાનો અધ્યાસ છે. પ્રકાશ મળે તો સર્પનો અધ્યાસ ટળે રજ્જુ, રજ્જુ તરીકે જ જણાય. અને એ પ્રકાશ મળે ત્યારે જ સમ્યક્ જ્ઞાન થાય, દીનતા ટળે અને દુઃખ પણ જાય. અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતાના ભેદ ટળે તો સુખ અને દુઃખની ભ્રમણા જાય. સુખદુઃખ દીનતાના દ્યોતક છે. શ્રી અવધૂતભાખ્યો આ વિરલ યોગી એવા દીનના દુઃખો કાપે છે.

અને એવા દીનને દુઃખ શું? આપણે અન્યત્ર વિચાર કર્યો જ છે. જગતની દૃષ્ટિએ જે સર્વશ્રેષ્ઠ જણાય છે તેને પૂછો "તમે સુખી છો ?" તે તમને કહેશે "ના." જગતની દૃષ્ટિએ જે અધમાધમ છે તેને તમે પૂછો

"તું સુખી છે?" તે તમને કહેશે "ના." સરવાળો એ થયો કે જેને જગત સુખી માને છે તે સુખી નથી. જેને જગત દુઃખી માને છે તે પણ સુખી નથી. તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ વર્ગીકરણ કરીએ તો કરી શકાય પણ તે દુઃખિયાનું સુખ એક જ છે, સુખિયો પણ એક જ છે. સુખિયાનું વર્ગીકરણ કરવાનું રહેતું નથી. એટલે જે સુખી નથી તે દુઃખી તો છે જ. પણ જે સુખી પણ નથી અને દુઃખી પણ નથી તે જ સાચો સુખી છે. એવો સાચો સુખી તો સંસારમાં લાખ કરોડે એકાદ જ મળે છે. ત્રણે એષણાઓ પૈકી કોઈ પણ એષણાનું અસ્તિત્વ એ જ દુઃખ. જેને એષણા જ નથી તેને સુખ જ છે. જે એષણા અને કામનાની જંજીરથી જકડાયેલા છે તે જગતના દુઃખિયા છે; તેને જ આવો વિરલ યોગી સુખનું સાચું સાધન બતાવી તેનાં દુઃખ કાપે છે. પણ એવા સાચા સુખની શોધમાં નીકળેલા કેટલા એવા યોગી પાસે જશે? ભાગ્યે જ કોક જશે. કોઈ કહેશે, "મહારાજ મને ધન નથી." કોઈ કહેશે, "મહારાજ મને પત્ની નથી." કોઈ કહેશે, "મહારાજ મને પુત્ર નથી." કોઈ કહેશે, "મહારાજ મને શત્રુઓનો ભય છે." કોઈ કહેશે, "મહારાજ હું રોગીષ્ટ છું." અને એવાઓની સંખ્યા તો અસંખ્ય. એવા બધાયને એ યોગી આશ્વાસન આપે, સન્માર્ગ બતાવે, મધુર શબ્દોથી તેના ક્લેશને હરે. એ છે મહાત્માની મહત્તા. અને એના નિઃસંકલ્પ નિરુદ્ધ ચિત્તમાંથી અગ્નિના સ્ફુલ્લિંગ જેવા કે જળસીકર જેવા વહેતાં સાત્ત્વિક સ્વાભાવિક રજકણોના પ્રભાવે દીનના દુઃખ કપાય છે. એનું કારણ છે નિઃસ્વાર્થભાવ, નિષ્કામ બુદ્ધિ અને વિશ્વપ્રેમ.

શ્રી અવધૂત ઘણીવાર કહે છે "કોઈ કોઈને આપતું નથી કે કોઈ કોઈનું લેતું નથી. જે થાય છે તે સૌના પ્રારબ્ધ અનુસાર જ થાય છે પણ સંતની તપશ્ચર્યા અને આર્તની નિર્મળ શ્રદ્ધાનો જ્યારે યોગ આવે છે ત્યારે એ યોગના પરિણામે, જેમ વીજળીના બે પ્રવાહોનો સંયોગ થતાં જ પ્રકાશ થાય છે તેમ, સંતની તપશ્ચર્યા અને આર્તની નિર્મળ એકાગ્ર શ્રદ્ધાના પરિણામે કાંઈક એવું બને છે જેનાથી આર્તની આશા ફળે છે અને જગત તેને ચમત્કાર કહે છે." અંધ શ્રદ્ધાળુઓને સાવધાન કરવા માટે આ એક સાચો ઉકેલ છે. એ જ દીનના દુઃખ કાપવાની સંતની સાચી પ્રણાલિકા છે.

આગળ ચાલતાં શ્રી અવધૂત કહે છે :

"ત્યાગ વિરાગે રાજ કરેને..."

ત્યાગ અને વૈરાગ્ય એ યોગીના સ્વરાજ્યના અચળ પાયા છે..

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥

"સર્વ કર્મના ફલત્યાગને વિચક્ષણ ઉત્તમ ત્યાગ કહે છે." શ્રી ભગવાને ત્યાગના સાત્ત્વિક, રાજસ્ અને તામસ્ એવા ત્રણ ભાગ પાડ્યા છે. અહીં શ્રી અવધૂતે વૈરાગ્યયુક્ત ત્યાગની વાત કરી છે. સાત્ત્વિકત્યાગ તરફ સંકેત

કર્યો છે.

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुनः ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥

"હે અર્જુન, કર્તવ્ય જ છે એમ સમજી જે નિયતકર્મ આસક્તિ તથા ફળ ત્યજીને કરાય છે તે જ ત્યાગને સાત્ત્વિક માન્યો છે." સાત્ત્વિક ત્યાગ પણ વૈરાગ્ય વિના સંભવી શકતો જ નથી. અને તેથી સાત્ત્વિક ત્યાગને પણ સમૃદ્ધ અને ચિરાયુ બનાવવાને વૈરાગ્યનું પીઠબળ આવશ્યક છે. વિષયો તરફ વૈરાગ્યવૃત્તિ કેળવીને જ્યારે આપણે તેનો ત્યાગ સાધી શકીએ ત્યારે જ તે ત્યાગનો ખરો આનંદ ભોગવી શકીએ અને તેથી

"ત્યાગ વિરાગે રાજે રે..."

કહીને એવા વૈરાગ્યયુક્ત ત્યાગથી થતા આનંદનું અહીં દર્શન કરાવ્યું છે. કેવળ વાતોથી વૈરાગ્ય સાધી શકાતો નથી. એ વૈરાગ્યયુક્ત ત્યાગ તપશ્ચર્યા વડે જ સિદ્ધ કરી શકાય છે. જે સર્વકર્મફલ ત્યાગી છે તે સર્વારંભ પરિત્યાગી પણ છે જ. અને તેથી એવો વૈરાગ્યયુક્ત ત્યાગી કોઈ પણ કર્મનો આરંભ કરતો નથી. અને કદાચ કોઈ કર્મ કરે તો તેના ફળથી તે અસંગ રહે છે. એવા યોગીને કામના હોતી નથી, તેથી તેણે કશું કરવાનું રહેતું નથી. અને તે નિષ્કામ છે. નિષ્કામ છે માટે તેણે કશું કરવાનું નથી એ વાસ્તવિક છે, પરંતુ તે કશું કરતો નથી એ વાસ્તવિક નથી. નિષ્કામ થવું એક વાત છે અને નિષ્ક્રિય થવું બીજી વાત છે. એવા યોગીની પ્રત્યેક ક્રિયાઓ શેકેલાં બીજ જેવી છે. એટલે તે ઊગી શકતાં નથી કે ફળ આપી શકતાં નથી. જ્યાં સુધી શરીરમાં ચેતન છે, શરીરિનો વાસ છે ત્યાં સુધી એક ક્ષણ પણ તે નિષ્ક્રિય રહી શકતું નથી. જેમ શ્વાસ લેવો, મળમૂત્રોત્સર્ગ કરવો વગેરે શરીરની ક્રિયાઓ સ્વાભાવિક રીતે અને ફળની આશા વિના જ થયે જાય છે, તેમ એવા યોગીની તમામ ક્રિયાઓ કોઈ પણ પ્રકારના ફળની આશા વિના, પરિણામ શુભ આવે કે અશુભ આવે તેની સ્પૃહા વિના સ્વાભાવિક રીતે જ થતી આવે છે અને તેથી જ "ત્યાગ" સહજ સધાય છે. એ સહજ સધાયેલા ત્યાગને વૈરાગ્યનું પીઠબળ હોય એટલે મન પર તેનું પરિણામ પણ થતું નથી અને તેથી જ વૈરાગ્યયુક્ત ત્યાગમાં આનંદ રહેલો છે. આમ ત્યાગ અને વૈરાગ્યનો આનંદ અનુભવતો એ યોગી –

"શ્વાસશ્વાસ હરિ જાપે રે..."

પ્રત્યેક શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે હરિના નામના જાપ કરે છે.

એનો વિવેકપૂર્ણ અને વૈરાગ્યયુક્ત ત્યાગ એ જ એના જીવનની મહત્તા છે. રોમરોમ એને વૈરાગ્ય વ્યાપ્યો હોય છે. રાગમાં અપ્રીતિ થવાના કારણે એનો ત્યાગ સહજ સધાય છે. એવા ત્યાગીને સમસ્ત વિશ્વ એક જ પરમાત્માનું સ્વરૂપ જણાય છે અને તેથી વૈરાગ્યપૂર્ણ ત્યાગ વડે એ